

DE VRIJMETSELARIJ TE GENT TIJDENS DE 18DE EEUW¹

Leopold Mozart was nog geen vrijmetselaar toen hij in september 1765 met zijn kinderen Wolfgang Amadeus en Anna Maria in het 'Sint-Sebastiaanshof' aan de Kouter verbleef.² Daarom wist hij waarschijnlijk niet dat er te Gent reeds drie vrijmetselaarsloges bestonden: La Discrète Impériale et Royale (1762), La Candeur (1763) en La Bienfaisante (maart 1765). Deze loges zijn te Gent de eerste waarover op grond van schaarse documenten zekerheid bestaat.

Volgens Emmanuel Rebold (overleden in 1893)³ en François Clavel (1798-1852)⁴ was er te Gent reeds een loge in 1730. Zij zou zijn opgericht door La Parfaite Union van Mons, die zelf in 1721 krachtens een constitutiebrief van de Engelse Grootloge zou zijn ontstaan. Vermits er geen geloofwaardige documenten beschikbaar zijn over de loge te Mons in 1721 en haar 'dochterloge' te Gent⁵, kan aan de bewering van Rebold en Clavel geen waarde worden gehecht.

Het is mogelijk dat er omstreeks 1745 te Gent 'militaire loges' bedrijvig waren. Militaire loges waren verbonden aan de (vooral Franse, Engelse, Duitse en Oostenrijkse) regimenten die in onze gewesten aan de Oostenrijkse Successieoorlog (1741-1748) deelnamen.⁶ Voor de Engelssprekende militairen publiceerde overigens Jan Meyer (die later lid werd van La Constance Union) in 1745 een dagblad in hun moedertaal: *The Daily advertiser to the British Army*.⁷

Ook na de Successieoorlog bleef in de Oostenrijkse Nederlanden een belangrijke troepenmacht gekazerneerd, met ongeveer 20.000 manschappen in de infanterie en 3.000 dragonders in de ruitserij (waarbij de kleinere korpsen van de genie en van de artillerie nog

1 Gent was in de tweede helft van de 18de eeuw de vijfde belangrijkste stad van de Habsburgse monarchie (ca. 51.000 inwoners), na Wenen, Milaan, Praag en Brussel; H. Hasquin, *Joseph II – catholique anticlérical et réformateur impatient*, Brussel, 2007, p. 23. Dit is een benaderend cijfer voor omstreeks 1780 omdat auteurs uiteenlopende telmethodes gebruiken, wat resulteert in afwijkende cijfers; voor meer gegevens, zie: I. Vermeulen, "Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in Gent tijdens de 18de eeuw", *Hand. MGOG*, 2002, p. 115 (overzichtelijke tabel).

2 F. De Haas & I. Smets (ed.), Mozart in België - Een wonderkind op reis door de Zuidelijke Nederlanden (1763-1766), Mercatorfonds, 1990, 163-183; M. Steels, W.A. Mozart en een Gents orgel, Ghendtsche Tydinghen, IV (1975), 64-68; P. Verwijmeren, Mozart op reis. De tournee van een wonderkind, 1763-1766, Zutphen, 2005, p. 204; L. De Grauwe, "Waar precies logeerden de Mozarts te Gent in 1765?", *G.T.*, 2006, p. 321-324.

3 E. Rebold, *Histoire générale de la franc-maçonnerie*, Parijs, 1851, 175.

4 Clavel, F.T.B., *Geschiedenis der vrijmetselarij en der geheime genootschappen van vroegeren en lateren tijd* (naar het Fransch), Gouda, 1851, 132 (vert. van *Histoire pittoresque de la franc-maçonnerie*, 2e uitg., Parijs, 1843, 122).

5 Zie o.m.: N. Cuvelliez, *Deux siècles de maçonnerie montoise - Recueil d'études historiques*, Mons, 1959; J.J. Hoebanx, *L'implantation et l'expansion de la franc-maçonnerie à Bruxelles et en Wallonie des origines à 1980*, in: *Hommages à la Wallonie - Mélanges offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*, Brussel, 1981, 293-320. Vgl.: Ch. Parmentier, *Histoire de la franc-maçonnerie à Gand*, onuitg. hs. s.d. (ca. 1928), 4 (bewaard in de bibliotheek van La Liberté te Gent).

6 F. Gonze, *Les loges militaires et leur influence sur l'essor de la franc-maçonnerie en Belgique*, *Bull. du Suprême Conseil de Belgique*, LXVII-LXVIII (1949-1950), 105-175; R. Desmed, *Les loges militaires en France et en Belgique et la loge des Amis Philanthropes*, in: H. Hasquin (ed.), *Visages de la franc-maçonnerie belge du XVIIIe au XXe siècle*, Brussel, 1983, 127-148; *Revue belge d'histoire militaire*, XX (1973), 21-40. Vgl.: P. Van Geystelen, *Voorouders in 't gelid. Zuidnederlandse adel in het Habsburgse officierenkorps (1725-1780)*, *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XXIX (1992), 319-357, 385-422.

7 E. Voordeckers, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium 1667-1914*, Leuven, 1964, 150; P. Bergmans, *Un journal anglais imprimé à Gand au XVIIIe siècle. The Daily Advertiser to the British Army*, *Gand-Exchange*, I, n. 7 (1893).

buiten beschouwing blijven).¹ De meeste militairen maakten deel uit van een van de zg. 'nationale regimenten', in het bijzonder (wat het gebied rondom Gent betreft) de infanteristen in de regimenten van prins Charles Joseph de Ligne, graaf Karl Anton d'Arberg, graaf Joseph Murray, baron Charles Robert du Vierset, markies François de Los Rios (tot 1775) en graaf Charles de Croix de Clerfayt (vanaf 1775), alsmede de dragonders van graaf Joseph de Saint-Ignon, later van graaf Nicolas d'Arberg. Talrijke officieren van die regimenten waren vrijmetselaar.

Een aantal vaststellingen verantwoordden de veronderstelling dat er te Gent maçonnieke activiteit heeft bestaan vóór de jaren 1762-1763.

1. Baron Karl von Hund (1722-1776), een van de oprichters van de maçonnieke werkwijze 'Strikte Observanz' in Duitsland (naar de traditie van de Tempelorde), werd volgens de overlevering in juli 1742 te Gent tot de Meestergraad verheven, één jaar na zijn opneming als Leerling en Gezel in een loge te Frankfurt². De Italiaanse historicus Pericle Maruzzi (1887-1966) schrijft inderdaad met grote stelligheid dat von Hund tot de Meestergraad werd verheven in de Gentse "loge aux Trois Roses", en wel op de heel nauwkeurige datum van 21 juli 1742³. Maruzzi publiceerde zijn boek in 1928. Er bestaat een heruitgave van 1990 bij de Italiaanse uitgeverij Atanor. Op p. 4 en 10 preciseert Maruzzi dat hij in de loge Modestia cum Libertate te Zürich het archiefonds heeft ontdekt van de "provincie Bourgondië" van de Duitse *Strikte Observanz*. Hij verklaart dat zich in dit "archivio di Borgogna" talrijke documenten bevinden die eerder niet bekend waren.

Volgens E. Stolper, gewezen Voorzittend Meester van de befaamde Engelse onderzoeksloge Quatuor Coronati, is Maruzzi "the first and foremost Italian masonic historian of the authentic school"⁴. Het lijkt dus niet onredelijk geloof te hechten aan de verklaring van Maruzzi, hoewel het wenselijk is dat men kennis zou krijgen van het relevante document in het "archivio di Borgogna"⁵. Hoe dan ook, dit is de enige bekende - en wellicht voldoende - bron die verwijst naar een Gentse loge "aux Trois Roses" in 1742. Deze loge heeft vermoedelijk ook een aantal Gentenaars in de vrijmetselarij opgenomen. Dit zou verklaren waarom de Gentse drukker mevr. Pieter-Frans de Goesin het jaar daarop (1743) mede-uitgever werd van een boek met de ritualen van de vrijmetselarij.

2. Dit boek draagt de titel *Réception d'un Franc-Maçon, découverte à Paris - suivant la copie imprimée à Paris, par permission et privilège*⁶, en is een heruitgave van het zg. 'rituel Hérault', genaamd naar een Parijse politie-officier. Deze kon door allerlei listen (met inbegrip van de charmes van een operadanseres) de hand leggen op het rituaal van een inwijding in de eerste graad van de vrijmetselarij, en hij liet het in 1737 te Brussel publiceren met de titel *Réception d'un Frey-maçon*. Dit boek was de eerste onthulling van een maçonniek rituaal

1 H. Guillaume, *Histoire des régiments nationaux des Pays-Bas au service de l'Autriche*, Brussel, 1877; R. Boumans, De militairen in de 16e, 17e en 18e eeuw, in: *Flandria Nostra*, V, Antwerpen, 1960, 235-286.

2 Zie bijv.: P. Duchaine, *La franc-maçonnerie belge au XVIIIe siècle*, Brussel, 1911, 467; A. Verbeemen, *La franc-maçonnerie gantoise*, Gent, 1953, 12.

3 P. Maruzzi, *La Stretta Osservanza Templare e il Regime Scozzese Rettificato in Italia nel secolo XVIII*, Bologna, 1990, p. 64, voetnoot 1. Volgens dezelfde bron ontving von Hund zowel de eerste (Leerling) als de tweede graad (Gezel) op 18 oktober 1741 in de "loge de Saint Jean aux trois Chardons" in Frankfurt a.M. Na de Meesterverheffing in Gent, werd hij "Maître Ecosais" te Brussel op 22 augustus 1742. Vgl.: W. Begemann, "von Hund's masonic career", *Acta Quatuor Coronatorum* (AQC), 1913, p. 66-70.

4 AQC, 1990, p. 245.

5 Maruzzi deelde in 1928 alleen mee (p. 4, voetnoot 2) dat hij "sig. M.E. Gottfried Bosshard" erkentelijk was voor zijn toelating om een kopie te maken van de documenten in het "archivio di Borgogna" van de loge Modestia cum Libertate in Zürich. We namen schriftelijk contact met de archivaris van de loge te Zürich, die ons in mei 2008 telefonisch beloofde een kopie van het relevante document te zullen zenden maar zijn belofte ondanks een schriftelijke rappel niet is nagekomen. Betr. deze sedert 1771 actieve loge, zie de uitgebreide boekbespreking van *200 Jahre Modestia cum Libertate, 1771-1971* (Zürich, 1971, 179 p.) in: AQC, 1971, p. 209-215. Betr. het werk van P. Maruzzi, zie ook: K. Thys, "De omgevallen bibliotheek - een proeve van geschiedenis der maçonnieke bibliografie (I)", *Acta Macionica*, 1997, p. 301, 315.

6 Zie het titelblad van dit boek in: ASLK/CGER, *Un siècle de franc-maçonnerie dans nos régions, 1740-1840*, catal. Brussel, 1983, 149. Dit boek wordt niet vermeld door F. Vanderhaeghen, waarschijnlijk omdat het gedrukt werd bij Emmanuel de Griek te Brussel (F. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand [1483-1850]*, III, Gent, 1861).

in het Frans. Waarom zou mevrouw de Goesin aan deze uitgave hebben deelgenomen zo er voor dit werk (en het inwijdingsritueel) te Gent geen belangstellend publiek bestond?

3. In een *mémoire* van 17 maart 1765 van de Gentenaar François Premier Lammens* om vanwege de Grootloge te Londen een constitutiebrief te ontvangen voor La Discrète Impériale te Aalst leest men: "... puisque notre respectable Ordre est tout à fait perdu chez nous, et que nous tâcherons de le remettre dans toute sa splendeur"¹. Houdt dit niet in dat er vóór 1765 een belangrijke maçonnieke activiteit te Gent heeft bestaan?

De mannen die in de jaren 1762-1765 La Discrète Impériale et Royale, La Candeur en La Bienfaisante oprichtten, moeten natuurlijk ergens tot de vrijmetselarij zijn toegetreden. Artikel VIII van de *General Regulations* (1720) van de Engelse Grootloge bepaalde inderdaad dat een nieuwe loge alleen mocht worden opgericht door mannen die voorheen reeds als vrijmetselaars werden aangenomen, "in a lodge in which they were made Brethren, or were afterwards admitted Members"². Waar en door wie werden de oprichters van de eerste bekende Gentse loges zelf in de vrijmetselarij opgenomen?

1. Schepen Adriaen Jacques Goethals, die twee loges oprichtte, te Gent in 1762 (La Discrète Impériale et Royale) en te Aalst in 1764 (La Discrète Impériale), werd waarschijnlijk vrijmetselaar te Brussel, in een loge waarvan de avontuurlijke Engelsman Sir Thomas Chambers Cecil (1728-1778) de Voorzittend Meester was. Sir Thomas Chambers Cecil was vermoedelijk een vertegenwoordiger van de Grootloge van Engeland in Brussel³. Dat hij bij de Grootloge enig gezag bezat, blijkt o.m. uit de omstandigheid dat deze op 5 juni 1765 een constitutiebrief verleende aan de Aalsterse vrijmetselaars die daartoe op 17 maart 1765 een *mémoire* hadden gericht aan Sir Thomas Chambers Cecil. De Aalsterse loge La Discrète Impériale werd onder het nummer 341 opgetekend in het register van de Grootloge van Engeland, de zgn. *engraved list of Lodges*⁴.

Verder weet men bijzonder weinig over Sir Thomas Chambers Cecil en "zijn" loge te Brussel. Alleen door het toeval ontdekt men enige relevante informatie. Zo is bv. geweten dat een "F. van Niel de la loge de Mylord Cecil de Bruxelles" op 10 maart 1758 werd opgetekend als bezoeker in de Amsterdamse loge La Bien Aimée.

In een gezaghebbend repertorium van de adellijke families in Engeland⁵ verneemt men dat Thomas Chambers Cecil (1729-1773) de niet-getitelde (jongere) zoon was van de Earl of Exeter⁶. In 1751 huwde hij ene Charlotte Garnier - naar de naam te oordelen, een jonge vrouw uit Frankrijk of de Oostenrijkse Nederlanden. Dit huwelijk kan zijn maçonnieke betrokkenheid in Brussel verklaren⁷. Uit dit huwelijk volgde in 1754 een enige zoon, Henry,

1 Zie de tekst en een fotokopie van dit document in: M. Brodsky, "Un ancien document maçonnique belge", *Ann. de la Grande Loge Régulière de Belgique*, 1987, p. 25-35.

2 De *General Regulations* van 1720 zijn o.m. afgedrukt (met een vertaling in het Frans) in: D. Ligou (ed.), *Anderson's Constitutions - Constitutions d'Anderson*, Lauzeray International, Paris, 1978, 194-223.

3 Zijn naam komt nochtans niet voor in de gedetailleerde lijsten van Engelse vrijmetselaars die door de Grand Lodge belast werden met opdrachten in continentaal Europa; M. Brodsky, "English Freemasonry in Europe 1717-1919", *Acta Macionica*, 1996, p. 155.

4 R.F. Gould, *Histoire abrégée de la franc-maçonnerie*, Brussel, 1910, p. 406 (uit het Engels vertaald door L. Lartigue).

5 *Burke's Peerage and Baronetage*, ed. 1932, p. 931.

6 De geslachtsnaam van de Earls of Exeter was "Cecil". Zij stamden af van William Cecil (1520-1598), gedeeld door koningin Elisabeth I. Thomas Chambers Cecil had als legitieme zoon het recht deze geslachtsnaam te gebruiken. De naam "Chambers" ontleende hij aan zijn moederlijke grootvader Thomas Chambers of Derby.

7 Volgens een auteur (die de oorsprong van zijn informatie niet vermeldt) zou Thomas Chambers Cecil in 1755 zijn schuldeisers in Engeland zijn ontvlucht om in de Nederlanden een bijverdienste te halen uit het verlenen van maçonnieke constitutiebrieven en graden. Hij zou tevens Voorzittend Meester zijn geweest van een loge te Kortenberg, waarbij talrijke studenten van Leuven zich aansloten (A. Van den Abeele, *De kinderen van Hiram*, Brussel, 1991, p. 72). Thomas Chambers Cecil had in de Oostenrijkse Nederlanden een ietwat verwijderde neef (die hetzelfde familievapen voerde), Jean-Philippe-Joseph (de) Cecil, kadet in een Barrière-regiment in dienst van de Verenigde Provinciën te Tournai, en die mogelijk in deze stad in 1778 lid werd van Les Frères Réunis. In de 17de eeuw had een telg van de familie Cecil n.a.v. godsdiensttwisten Engeland verlaten om zich uiteindelijk alhier in het hertogdom Limburg te vestigen (*A.N.B.*, 1875, p. 97-99). Zie: G. Schrans, "Répertoire des militaires francs-maçons aux Pays-Bas autrichiens et en Principauté de Liège au XVIIIe siècle", *Acta Macionica*, 2007, p. 143 (met verdere verwijzingen).

die de eerste Marquess of Exeter werd. In zijn maçonnieke activiteiten voerde Sir Thomas Chambers Cecil de titel "Grand Maître de la loge Ecossoise de Londres". Blijkbaar initieerde hij zelf een aantal leden van de Gentse loge La Discrète Impériale et Royale, vermits in een brief van een lid van deze loge sprake is van "la connaissance de la lumière nous étant venue par la présidence de notre très révérend et vénérable frère le milord Cecil à l'Orient de Bruxelles"¹.

2. Uit recent gepubliceerd onderzoek blijkt dat La Candeur als reguliere loge is opgericht op initiatief van de legerkapitein Joseph-Lasier De Plaix, die de Hollandse Groote Loge kon overtuigen om op 10 oktober 1763 een constitutiebrief te verlenen aan de reeds bestaande militaire loge La Candeur, die buiten enig obediëntieel verband te Gent arbeidde². De Plaix was voorheen reeds Voorzittend Meester geweest van een loge te 's Gravenhage.
3. Graaf Maximilien Richard de Trazegnies, medeoprichter van La Bienfaisante in 1765, was luitenant-kolonel in het te Gent gekazerneerde regiment dragonders van Saint-Ignon, zodat men mag aannemen dat hij vrijmetselaar werd in een militaire loge.³

Sociale samenstelling van het lidmaatschap

Grootmeester markies François Bonaventure du Mont de Gages (1739-1787) legde er herhaaldelijk de nadruk op dat de loges 'des gens de condition' moesten aantrekken.⁴ Aanvankelijk waren de Gentse loges alleszins samengesteld uit leden van de adel en van de hoge burgerij. Toen de ledenlijsten in 1786 aan de regering moesten worden afgegeven, zag de sociale samenstelling van de Gentse loges er evenwel helemaal anders uit. Bovendien bestond op dat tijdstip te Gent één loge die gedurende een vijftal jaren (1781-1786) alleen in het Nederlands arbeidde, terwijl de voertaal van de overige loges in de Oostenrijkse Nederlanden het Frans was. Om de maatschappelijke samenstelling van de Gentse loges te typeren wordt een onderscheid gemaakt tussen vier periodes:

- 1763-1769
- 1770-1774
- 1775-1779
- 1780-1786.

Om een lid binnen een van die periodes te situeren, wordt rekening gehouden met de datum waarop zijn lidmaatschap voor het eerst in een lijst of anderszins (bijv. op een maçonniek diploma) wordt vermeld.

Om de sociale categorie te bepalen wordt, met het oog op de vergelijkbaarheid met andere cijfers, uitgegaan van de groepen als bepaald in de berekeningen van Hugo De Schampheleire.⁵ De volgende groepen werden weerhouden:

- *edellieden*: edele renteniers, officieren, ambtenaren, juristen, negotianten en priesters
- *hogere burgerij*: negotianten, fabrikanten en bankiers
- *middenburgerij*: zelfstandige en intellectuele beroepen, kooplieden, hogere ambtenaren en bedienden, legerofficieren, fiscale ontvangers, meesters in bepaalde ambachten (kunst, bouw, enz.), geestelijken

1 B. Vander Schelden, *La franc-maçonnerie belge sous le régime autrichien (1721-1794)*, Leuven, 1923, p. 21.

2 H. De Schampheleire, " 'A table avec des soldats'. Militairen en vrijmetselarij in de 18de eeuw", in: J. Tyssens ed., *Van wijsheid met vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, Marot/Liberaal Archief, Brussel/Gent, 2003, p. 58-59.

3 A. Van den Abeele, De Brugse vrijmetselaarsloge 'La Parfaite Egalité'. Een tip van de sluier opgelicht, *Driemaand. tijdschrift van het Gemeentekrediet*, XXXIX (1985), 13 e.v.

4 B. Van der Schelden, o.c., p. 80.

5 H. De Schampheleire, L'égalitarisme maçonique et la hiérarchie sociale dans les Pays-Bas autrichiens, in: H. Hasquin (ed.), *Visages de la franc-maçonnerie belge du XVIIIe au XXe siècle*, Brussel, 1983, p. 46-57.

- *kleine burgerij*: lagere ambtenaren en bedienden, kunstenaars, meesters-ambachtslieden met eigen productiemiddelen
- *volksklassen*: onderofficieren, korporalen en soldaten, leden van het huispersoneel, boden, meesters-ambachtslieden zonder eigen productiemiddelen, gezellen en leerlingen in een ambacht, niet-gekwalificeerde werklieden
- *niet-geïdentificeerden*: leden waarvan men de achtergrond en/of het beroep onvoldoende kent om hen in een van de vorige groepen te rangschikken.

De sociale samenstelling volgens de periodes wordt (in % uitgedrukt) in de volgende tabel weergegeven:

	1763-1769	1770-1774	1775-1779	1780-1786
Edellieden	43.5	36.3	81.3	5.8
Hogere burgerij	15.4	13.9	0.0	0.0
Middenburgerij	28.3	42.0	6.2	23.3
Kleine burgerij	10.3	5.8	0.0	65.1
Volksklassen	2.5	2.8	0.0	3.3
Niet-geïdentificeerden	0.0	0.0	12.5	2.5

Bij deze cijfers zullen zes opmerkingen volstaan.

1. Voor het geheel van de ca. 1.200 vrijmetselaars in de Oostenrijkse Nederlanden komt Hugo De Schampheleire tot de volgende sociale samenstelling (in %):

	1763-1769	1770-1774	1775-1779	1780-1786
Adel	35.0	46.0	47.5	30.9
Hoge burgerij	15.0	30.0	20.0	18.8
Middenburgerij	18.5	15.0	23.0	41.4
Kleine burgerij	0.5	2.5	3.0	4.5
Volksklassen	0.0	0.0	0.0	0.0
Niet-geïdentificeerden	31.0	6.5	6.0	4.4

2. De vrijmetselarij vertoont te Gent van 1780 af een uitgesproken 'democratisch' karakter (68,4 % kleine burgerij en volksklassen), met beoefenaars van beroepen als kok, werkplaatsmeester, loodgieter, behanger, kleermaker, blikslager, pruikenmaker, timmerman, plafonneerder, schrijnwerker, suikerbakker, herbergier, kruidenier, slotenmaker, schoenmaker, enz. Vooral Paul Duchaine heeft de nadruk gelegd op het grote verschil dat bestond tussen de 'democratische' loges van Gent in 1786 en de overige loges in de Oostenrijkse Nederlanden: "... la composition de la Maçonnerie gantoise diffère complètement en 1786 de celle du reste du pays. L'élément démocratique y domine fortement. Les listes elles-mêmes sont mal écrites, sans grand soin; l'orthographe avec laquelle on prenait parfois beaucoup de liberté est des plus relâchée..."¹. Hij heeft het verder over «la profondeur de l'abîme qui séparait les Maçons gantois du reste de la Maçonnerie belge». In voetnoot weet Duchaine nog te preciseren: «il existe dans le musée de la loge des Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis [te Brussel] une eau-forte de cette époque, intitulée 'Les Francs-Maçons Flamands', représentant un intérieur de cabaret et qui constitue en réalité une satire très vive contre la conception maçonnique telle que l'auteur

1 P. Duchaine, o.c., 269.

du dessin la prôte aux Maçons gantois». Het is niet duidelijk waarom de aanwezigheid van vrijmetselaars in een herberg op een verkeerde 'conception maçonnique' wijst. De vier loges die in 1717 de Engelse Grootloge oprichtten droegen alle de naam van de herberg waar zij vergaderden: 'the Goose and Gridiron' (Ale-house in Saint-Paul's Church-Yard), 'the Crown' (Ale-house in Parker's-Lane near Drury-Lane), 'the Apple Tree' (Tavern in Charles-Street, Covent Garden) en 'the Rummer and Grapes' (Tavern in Channel-Row, Westminster).¹ De ets van François Bernard Lépicie (1698-1755) is overigens gemaakt naar een doek van David Teniers de Jongere die leefde tijdens de 16de eeuw. De ets zelf overleed overigens reeds in 1755, wanneer er hoogstwaarschijnlijk nog geen sprake kon zijn van 'francs-maçons flamands'!²

3. In haar werk over de goeode burgerij te Gent tijdens de 18de eeuw liet Hilda Coppejans-Desmedt terecht opmerken dat «het is [...] opvallend hoe uitzonderlijk een van die zakenlieden in de verschillende loges, die toen te Gent werkzaam waren, aangetroffen wordt. Die afzijdigheid is vooral verrassend omdat de adel, waaraan de meesten van die Gentse zakenlieden zich wilden aanpassen, zo talrijk in de loges vertegenwoordigd was, terwijl ook de kleinhandel er talrijke leden telde».³

Uit het onderzoek van de ledenlijsten blijkt dat inderdaad weinig 'nieuwe ondernemers' lid werden van een loge te Gent. Men kan vooral de katoennijveraars Constant de Vos, François Villiot en Franciscus Livinus de Smet (stamvader van het geslacht de Smet de Naeyer) vernoemen. Anderen waren verwant met een logelid, bijv. de katoennijveraars Abraham Voortman (met Constant de Vos), François Xavier Lousbergs (met François Villiot) en Felix de Hemptinne (met nakomelingen van François Villiot en Franciscus Livinus de Smet).

- 6 4. De gebruikelijke opdelingen in sociale standen (adel, hoge, midden- en kleine burgerij, volksklassen) vertonen nut voor een ruwe kwantitatieve benadering. Ze houden nochtans geen rekening met sociale mobiliteit binnen een groep, of van een groep naar een andere, ofschoon "aucune communauté n'est cloisonnée avec une rigueur absolue"⁴. Bovendien bieden ze geen grondstof voor een meer kwalitatief onderzoek - wat wel mogelijk wordt dankzij een prosopografische demarche zoals in dit boek ondernomen.

Zo zijn we, uitgaand van de gegevens betreffende de vijf hierna genoemde Gentse vrijmetselaars, tot enkele interessante vaststellingen van maatschappelijke aard gekomen: Louis de Vliegheer (1729-1809), Paulus de Pau (1719-1768), Franciscus-Livinus de Smet (1841-1816), Thomas Hebbelinck (1765-na 1820) en Jean-Liévin Grenier (1746-1822).

Deze mannen vertonen enkele gemeenschappelijke kenmerken.

- (i) Zij stammen allen af van (vaak talrijke) generaties van meesters in een Gentse nering (ambachtsmeesters): huidenvetters (de Vliegheer), kraankinderen of wijnschroeders (de Pau), volders (de Smet), garentwijnders (Hebbelinck) en vrije schippers (Grenier)
- (ii) Hoewel zij hun beroepsleven aanvingen in de nering waarin ze werden geboren, schakelden ze vrij snel om naar andere activiteiten, gaande van de oprichting of het bestuur van een welvarend (Hebbelinck, de Vliegheer) of zeer welvarend (de Smet) bedrijf tot het beheer van het gezinsvermogen (de Pau, Grenier).
- (iii) Ze stonden allen aan het hoofd van een zeer aanzienlijk (de Vliegheer, de Smet, Grenier) of aanzienlijk (de Pau, Hebbelinck) vermogen.

1 B.E. Jones, *Freemasons' Guide and Compendium*, 2de uitg., London, 1956, 169.

2 E. Hubbertz, F.B. Lépicie's 'Les francs maçons flamands en loge', *Quatuor Coronati Jahrbücher* (Bayreuth), XX (1983), 51 e.v.; P. Van Brabant, *In het hart van de loge. Riten, symbolen en inwijdingen*, Antwerpen, 1995, 124-125. Vgl.: Ch. Parmentier, o.c., 9.

3 H. Coppejans-Desmedt, Bijdrage tot de studie van de goeode burgerij te Gent in de achttiende eeuw. De vorming van een nieuwe sociaal-economische stand ten tijde van Maria-Theresia, Brussel, 1952, 179.

4 J. Haesaert, *Sociologie générale*, Brussel-Parijs, 1956, p. 414.

- (iv) Indien ze een Gentse vrouw huwden, stamde deze bij voorkeur uit een oud geslacht van ambachtsmeesters. Hebbelinck huwde een Française, de Smet de dochter van een tabaksfabrikant.
- (v) Met uitzondering van Grenier waren ze zeer actief (de Pau, de Vliegheer) of vrij actief (Hebbelinck, de Smet) in de hoofdgilden (St.-Joris, St.-Sebastiaan, St.-Antonius, St.-Michiel) of als financiële contribuant dan wel bestuurslid van de stedelijke Academie voor Schone Kunsten.
- (vi) Vroeg of later in de 19de eeuw werden hun kinderen (de Smet, Grenier, Hebbelinck) resp. hun nicht (de Vliegheer) in adellijke kringen opgenomen, resp. formeel geadeld.

Deze mannen beantwoordden slechts in geringe mate aan de kenmerken die door H. Coppejans-Desmedt werden blootgelegd voor de vermogende negotianten die zij als "gegoede burgerij" omschrijft¹. In het bijzonder vinden de door deze auteur vastgestelde "drie stadia van maatschappelijke opgang"² helemaal geen of dan heel weinig toepassing op de besproken mannen. Relevant voor hen is evenmin het gegeven dat "de rijke families samen met de adel op sociaal gebied een scherp afgebakende klasse [vormen], die geheel afzijdig staat van de rest van de bevolking"³. De vijf besproken logeleden waren zonder twijfel vermogend (meer dan de meeste edellieden), maar uit geen enkel gegeven blijkt dat zij gepercipieerd werden als leden, "samen met de adel", van een "scherp afgebakende klasse"⁴. Ten slotte voelden zij (voor zover bekend) niet de behoefte "om zich los te maken van het milieu waaraan zij ontsproten waren"⁵.

Wie de Gentse toestanden in de 18de eeuw aandachtig waarneemt, kan niet ontsnappen aan de vaststelling dat maatschappelijke contacten tussen mannen van diverse "standen" vrij frequent waren en vlot verliepen⁶, zonder dat dit noodzakelijk gepaard ging met enige verticale mobiliteit. Om zich hiervan te vergewissen volstaat het de ledenlijsten (soms ook notulen) van de schuttersgilden (en van enkele loges) te raadplegen, alsmede de lijst van de meer dan 400 vrijwilligers (adel en alle schakeringen van de burgerij) aan wie de schepenen vanaf 1787 het handhaven van de openbare rust toevertrouwden⁷. Men bleef wie (of wat) men was, maar in de wereld van de ontspanning of van de bescherming van de stadsgenoten bevond men zich op gelijke voet⁸. Dit wordt mede verklaard door het gegeven dat in de 18de eeuw de courante omgangstaal onder die mannen (incl. de edellieden) het Nederlands (Vlaams) was⁹. In de 19de eeuw zou het koninkrijk België ervoor instaan dat de taal een sociale barrière vormde, ook in het ontspanningsleven (en in het leger).

1 H. Coppejans-De Smedt, *Bijdrage tot de studie van de goegede burgerij te Gent - de vorming van een nieuwe sociaal-economische stand ten tijde van Maria-Theresia*, Brussel (Kon. VI. Acad.), 1952, inz. p.152 e.v. In dezelfde zin: P. Lenders, *Gent - een stad tussen traditie en Verlichting*, o.c., p. 52 e.v.

2 O.c., p. 166.

3 O.c., p. 185.

4 Enig voorbehoud is op zijn plaats betr. de maatschappelijk-ambitieuze Jean-Liévin Grenier. Voor zover bekend heeft hij nochtans niet gepoogd vanwege de Oostenrijkse kroon een adelsverheffing, laat staan een adellijke titel, te verkrijgen, hoewel hij erkende tot de (aristocratische) *leisure class* te behoren: hij moest niet meer werken en "kon van zijn renten" leven.

5 H. Coppejans-Desmedt, o.c., p. 163.

6 Zie bijv.: F. De Potter, *Gent*, o.c., VI, p. 137.

7 Zie deze lijst in: F. Vanderhaeghen, *Jaerboeken van het soevereine gilde der kolveniers, busschieters en kanonniers, gezegd hoofdgilde van St. Antone te Gent*, Gent, 1867, III, p. 164-179. Louis de Vliegheer* was overigens commissaris van dit korps (o.c., p. 165).

8 In het vrijwilligerskorps van 1787 stonden soms edellieden onder het bevel van gewone burgers, bijv. graaf Emmanuel-Pierre d'Hane de Leeuwergheem en baron Louis-Joseph Coppens d'Eeckenbrugge (1760-1833); zie: F. Vanderhaeghen, *Jaerboeken*, o.c., III, p. 167, 168.

9 H. Coppejans-Desmedt, o.c., p. 173. Sommigen spraken Frans thuis (*causa uxoris*), in de meeste Gentse loges (noteer dat loges in de Verenigde Provincies ook in het Frans arbeidden) en bij officiële gelegenheden waarbij iemand van de regering te Brussel betrokken was.

Door hun tijdsgenoten werden de vijf mannen beschouwd als leden van de hoge burgerij¹, hoewel hun roots aan vaders- en moederszijde stevig waren verankerd in de wereld van de neringen². Ze behoorden a.h.w. tot de "aristocratie" van deze wereld, terwijl men ambachts-meesters in het beste geval tot de midden- en kleine burgerij rekende³. Deze wereld bevond zich overigens in volle evolutie. Haar economische macht en prestigieuze waren sterk afgenomen⁴, terwijl haar (betrekkelijke) politieke macht pas tegen 1790 (Brabantse omwenteling) zwaarder begon te wegen: 45 % van de leden van de vrij democratisch verkozen Collatie waren bijv. ambachtsmeesters⁵.

Globaal gezien waren er dus heel wat subtiele plooiën waartussen mensen als de Pau, de Vliegheer, de Smet, Hebbelinc en Grenier zich konden bevinden⁶. Wellicht is dit een maatschappelijk gegeven eigen aan een sterk muterende samenleving.

5. Volgens Jeffrey Tyssens was klaarblijkelijk "de relatieve democratisering binnen de Gentse vrijmetselarij ... voornamelijk een zaak van de 'irreguliere' loges en niet van de 'officiële', door Londen erkende vrijmetselarij".⁷ Hij stoelt deze vaststelling op de samenstelling, in 1786, van La Constante Union (die in 1783 op het tableau van de Provinciale Grootloge geschrapt werd en in 1786 dus 'irregulier' was), alsmede van La Parfaite Amitié die nooit een constitutiebrief ontving. Eerder had ook Hugo De Schampheleire zich in die zin uitgesproken: "La pratique de la franc-maçonnerie dans un milieu à majorité petite bourgeoise artisanale constitue un phénomène nouveau. Il s'agit d'une franc-maçonnerie autonome qui n'a pas de relation avec la Grande Loge Provinciale".⁸ Hierbij verliezen deze auteurs uit het oog dat La Félicité Bienfaisante, die wél erkend was door de Provinciale Grootloge, eveneens een 'democratische' samenstelling had: in 1783 behoorde 64.5 % van de leden tot de kleine burgerij. In de ledenlijsten die voor de jaren 1785-1786 gepubliceerd werden door Paul Duchaine en Désiré Destanberg⁹ treft men onder meer volgende beroepen aan: magazijnmeester (de man was Voorzittend Meester van de loge in 1785!), kleermaker, parfumhandelaar, pruikenmaker, behanger, herbergier, kruidenier,

1 Dit is minder duidelijk voor de Pau die te vroeg stierf (1768) om deelachtig te kunnen zijn aan de maatschappelijke verschuivingen tijdens de laatste decennia van de 18de eeuw.

2 Het verrast daarom niet dat de genealoog Ferdinand van den Bemden (1824-1901) hun stamboom heeft bestudeerd op gelijke voet met die van de meest doorlichtige Gentse families; zie: Centrale bibliotheek univ. Gent - Handschriftenzaal - Hs. 2693, Hs. G.1690. F. van den Bemden's grootvader Jacques-François van den Bemden* was lid van La Constante Union en koning van de St.-Michielsgilde zodat hij de besproken mannen vermoedelijk nog gekend heeft en hun namen vertrouwd klonken in de familiekring.

3 P. Lenders, Gent, o.c., p. 85. In de vrij welvarende bouwsector behoorde het gros van de meesters tot de lagere burgerij. Zelfs wie de hoogste posities innamen (de grote bouwondernemers en de architecten-aannemers), drongen niet door tot de top van de Gentse samenleving; zie: J. Dambruyne & G.J. Bral ed., *Een stad in opbouw*, Tielt, 1992, II, p. 150-151.

4 V. Fris, *Histoire de Gand*, Brussel, 1913, p. 288; H. Coppejans-Desmedt, "De enquête van 1784 over het ambachtswezen in de Oostenrijkse Nederlanden - bijdrage tot een kritisch onderzoek", *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 1971, p. 34-37. Talrijke neringen worstelden bovendien met financiële problemen. Zie bijv.: J. Dambruyne & G.J. Bral ed., o.c., p. 126-129.

5 Tegen 18, 3 % voor vrije beroepen, 16,3 % voor negotianten en fabrikanten, 12,2 % voor edellieden en 8,2 % voor renteniers. Zie de lijst van de op 2 mei 1790 verkozen Collatieheren (met hun titel of beroep) in: (P.A. Verhaeghe), *Jaerboeken der Oostenryksche Nederlanden*, o.c., p. 108-110. Deze Collatie benoemde op haar beurt op 23 juli 1790 de 26 schepenen: 34,6 % uit de adel, 30,7 % uit de vrije beroepen, 23 % uit de wereld van de ambachten (o.c., p. 145-146). Vergeleken met de Collatie was de macht van de ambachten in de schepenenbanken dus gehalveerd, die van de adel merkelijk meer dan verdubbeld.

6 Nog anderen bevonden zich in deze situatie. Wij beperkten ons tot vijf Gentse vrijmetselaars. Ook elders bestonden ontwikkelingen van dit type. Men denke aan de nakomelingen van het oude vleeshouwersgeslacht Mosselman te Brussel en van het tingietersgeslacht Ryelandt te Brugge; R. d'Anethan & F. de Jonghe d'Ardoye, *La famille Mosselman à Bruxelles*, Brussel, 1998 (Office général. & hérald.); E. Coppieters de Ter Zaele Ch. de Reyninghe de Voxvrie, *Histoire professionnelle et sociale de la famille Coppieters (1550-1965)*, Brugge (Tablettes des Flandres), 1968, II, p. 384-385.

7 J. Tyssens, Vrijmetselarij in Gent, 1763-1940, in: A. Verhulst & L. Pareyn (ed.), *Huldeboek Prof. Dr. Marcel Bots*, Gent, 1995, 240.

8 H. De Schampheleire, o.c., 56.

9 P. Duchaine, o.c., 412-413; D. Destanberg, *Histoire de la R.: L.: de Saint-Jean sous le titre distinctif du Septentrion à l'Or.: de Gand*, Gent, 1911, 22.

postmeester en dgl. Nadere gegevens betreffende de democratisering van de Gentse loges sedert 1780 worden in hoofdstuk IV (prosopografie) verstrekt.

6. Uit de bespreking van de Gentse vrijmetselaars zal blijken dat Gent ook in de tweede helft van de 18de eeuw een gezellige stad was. Hierbij mag men nochtans niet vergeten dat er te Gent een duale samenleving bestond; er waren "twee werelden in een zelfde stad"¹. Naast de adel, de leden van de hoge, midden- en kleine burgerij (waarin de vrijmetselarij rekruteerde), waren er nog de zg. "volksklassen", goed voor de helft van de bevolking². Binnen deze groep waren er "armen" (onderbetaalde loontrekkenden, geproletariseerde ambachtshuizen, enz.) alsmede een toenemend aantal "behoefigen" (34 % in de periode 1780-1790, te vergelijken met 16 % in 1766-1780)³. De Armenkamer (zie het lemma van Hyfte)⁴ kon bij gebrek aan voldoende middelen haar taak niet meer aan. De in 1777 van start gegane *Jointe der gesupprimeerde Mendiciteyt* (zie het lemma van Beughem) was efficiënter maar kon onmogelijk alle noden lenigen⁵. Er waren hongeropstanden in 1769-1775 en 1783-1784⁶. Om, zoals de Gentse vrijmetselaars, Gent een leuke en opwindende stad te vinden, moest men zich dus zo hoog mogelijk boven de armoedegrens bevinden.

Het leven binnen de Loges

Het zou fout zijn te denken dat de vrijmetselarij van de 18de eeuw een verheven filosofisch of politiek ideaal nastreefde. De Nederlandse historicus van de vrijmetselarij P.J. van Loo typeerde de activiteit van de 18de-eeuwse loges als volgt: "Men beleefde in de loges het genoegen van de Broederschap in een omgeving wars van politieke en godsdienstige twisten, onder het genot van een pijp tabak, een dronk en een hartig hapje. Men verkwikte zich aan de morele waarden die in de Catechismus waren opgesloten in vaak verheven maar altijd gesluierde taal. Men was gesteld op het voorgeschreven decorum en trachtte de oude gebruiken zoveel mogelijk te handhaven. De liefdadigheid zowel binnen als buiten de Getande Rand [= de loge] werd met overtuiging beoefend".⁷

De Belgische historicus John Bartier drukt zich in dezelfde zin uit: "Que venaient chercher dans les loges les Maçons belges du XVIIIe siècle? Bien des choses, et notamment des relations, des amitiés et des plaisirs, en somme, une forme nouvelle de sociabilité. Sans doute aucun Frère des Pays-Bas n'a écrit à ce sujet, une page aussi nette, aussi claire que celle où Casanova affirme qu' 'un jeune homme bien né, qui veut voyager et connaître le monde, et ce qu'on appelle le grand monde, qui ne veut pas en certain cas se trouver l'inférieur de ses égaux et être exclu de la participation de tous leurs plaisirs, doit se faire initier dans ce qu'on appelle la franc-maçonnerie'... Au sein de chaque loge, la fraternité consistait, en premier lieu, à partager les mêmes distractions... Les Frères appréciaient manifestement le côté épicurien des travaux maçonniques... En revanche, les préoccupations intellectuelles paraissent faibles dans les ateliers belges. Les loges des hauts grades elles-mêmes ne semblent pas marquées par ces tendances mystiques qu'elles ressentirent dans d'autres pays".⁸

1 P. Lenders, *Gent*, o.c., p. 61.

2 P. Lenders, *Gent*, o.c., p. 87.

3 G. Deseyn, "Volkshuisvesting", in Id., *Bouwen voor de industrie. Een verkenning in het Manchester van het vasteland*, Gent 1989, p. 181. Het is moeilijk nauwkeurige cijfers te vinden. Zie: M. Kin, "Economische transformaties en verarming te Gent in de achttiende eeuw", *Tijdschr. sociale gesch.*, 1982, p. 40. P. Lenders (o.c., p. 486) citeert een officiële bron (19de eeuw) met hogere cijfers.

4 Betr. de Armenkamer: F. De Potter, *Gent*, o.c., II, p. 16-53; P. Kluykens, "De Armenkamer", *G.T.*, 2003, p. 232-236.

5 M. Kin, "Ruimtelijke stratificatie van arm en rijk te Gent - een doorsnede in 1741 en 1777/1784", in: *Sociale mobiliteit en sociale structuur in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20de eeuw*, Gent, 1983, p. 137-138, 147-148.

6 Zie bijv.: D. Destanberg, *Gent onder Jozef II (1780-1792)*, Gent, 1910, p. 106-107.

7 P.J. van Loo, gec. door: M. Dierickx, *De vrijmetselarij - de grote onbekende (1717-1967)*, Kapellen, 1972 (3de druk), 42.

8 J. Bartier, *Regards sur la franc-maçonnerie belge du 18ème siècle*, in: Id., *Laïcité et franc-maçonnerie*, Brussel, 1981, 278-279; ook in: *Bull. du Grand Orient de Belgique*, 1967, 3-19.

In de loge moesten de leden, nog afgezien van hun maçonnieke regalia, een bijzondere kledij dragen: een rode jas met een vest en kuitbroek van hindeleer en een geborduurde hoed.¹ Er bestonden twee types van logezittingen: eigenlijke initiatiezittingen ('loge de réception') in een van de drie graden van de symbolieke vrijmetselarij, en instructiezittingen ('loge d'instruction'), tijdens welke het ritueel voor de initiatiezittingen werd gerepeteerd. Dit onderscheid wordt duidelijk gemaakt in onder meer art. 32 van het reglement van de Provinciale Grootloge van 1771.² Dat het er soms speels aan toe ging blijkt uit bepaalde passussen van de gedenkschriften van prins Charles Joseph de Ligne, lid van de Gentse loge La Bienfaisante: "J'avais autrefois une grande branche d'amusement aux réceptions des Francs-Maçons". Op deze memoires wordt nader ingegaan bij de bespreking van prins de Ligne.

Niettemin koesterden de logeleden een verheven zedelijk ideaal. Dit blijkt bijv. uit de schaar bewaarde maçonnieke toespraken uit die tijd, onder meer uit twee toespraken van de Gentse Voorzittend Meester Adriaen Jacques Goethals tijdens logezittingen te Aalst in 1764. Een uittreksel van die toespraken wordt geciteerd onder het lemma Goethals, Adriaen Jacques. Vergelijkbare idealen worden verwoord in de toespraak van de Grootredenaar van de Provinciale Grootloge voor de Gentse loge Les Frères Zélés in 1783. Ook van deze redevoering wordt een uittreksel opgenomen in de behandeling van die loge.

Bovendien beoefenden de leden stelselmatig de liefdadigheid. Niet geheel ten onrechte deelt Maurice Heins de 18de-eeuwse maçonnieke loges in bij de instellingen voor "assistance, prévoyance, coopération"³, hoewel dit natuurlijk niet hun voornaamste doel was. Alleszins vervulden talrijke Gentse vrijmetselaars leidende ambten in de georganiseerde onderstand (Armenkamer, Berg van Barmhartigheid en dgl.).

10 Vrijmetselarij en godsdienst

Zoals alle auteurs preciseert Paul Duchaine dat "au point de vue religieux, la Maçonnerie est franchement et nettement chrétienne".⁴ Godsdienst is gewoon geen twistpunt in de 18de-eeuwse vrijmetselarij van de Oostenrijkse Nederlanden. "Le Belge est très religieux. Deux cents ans de domination espagnole avaient fait des Belges les Espagnols du Nord" getuigde in 1820, met enige overdrijving, Dominique de Pradt, gewezen aartsbisshop van Mechelen.⁵ Talrijke priesters werden overigens lid van een loge (te Gent onder anderen de kanunniken Anselme Bara, Charles Antoine van Beughem en Maximilien Macaire de Meulenaere). Te Mons bestond er zelfs een loge die alleen uit geestelijken was samengesteld (Les Amis Thérésiens).⁶ Uit diverse bronnen blijkt bovendien dat het een gebruik was dat de loge een mis liet lezen naar aanleiding van het overlijden van een lid, en dat de jaarlijkse plenaire zittingen van de Provinciale Grootloge werden voorafgegaan door een mis, 'célébrée sans ostentation', zoals bijv. te Aalst op 31 mei 1772.⁷

De hoogste maçonnieke graad die tijdens de tweede helft van de 18de eeuw in onze gewesten kon worden toegekend ('chevalier Rose-Croix') bezat een uitgesproken christelijke inhoud. "Tout dans le rituel est d'essence profondément chrétienne, évangélique, sans ambiguïté aucune", schrijft Paul Naudon⁸, die overigens de tekst van een ritueel van 1765 afdruckt. Een eigentijds vrijmetselaar (baron Théodore Henri de Tschoudy, 1727-1769) sprak

1 B. Van der Schelden, o.c., 101.

2 Dit reglement is afgedrukt in: A. Van den Abeele, In Brugge onder de acacia. De vrijmetselaarsloge 'La Parfaite Egalité' (1765-1774) en haar leden, Brugge, 1987, 345-355.

3 M. Heins, *Gand, sa vie et ses institutions*, Gent, 1921-1923, III, 159-160.

4 P. Duchaine, o.c., 79.

5 D.G. de Pradt, *De la Belgique depuis 1789 jusqu'en 1794*, Brussel, 1820, p. 16-17.

6 P. Duchaine, o.c., 423-424.

7 Zie bijv.: B. Van der Schelden, o.c., 390.

8 P. Naudon, *Histoire, rituels et tuteur des hauts grades maçonniques. Le Rite Ecossais Ancien et Accepté*, 3de uitg., Parijs, 1978, 51.

zich in 1766 in dezelfde zin uit: "Le grade de Rose-Croix n'est autre que la religion catholique mise en grade".¹ Tenslotte bepaalde in 1767 artikel 40 van het algemeen reglement voor de loges dat "dans les Loges où il n'y a qu'un chevalier R.: +.: [= Rose-Croix], il prend le titre de chevalier chrétien".²

Dat rooms-katholieken niet aarzelden om tot de vrijmetselarij toe te treden wordt meestal verklaard door het feit dat de bullen van pausen Clemens XII (*In Eminentí*, 1738) en Benedictus XIV (*Providas*, 1751), die de vrijmetselarij veroordeelden, in de Oostenrijkse Nederlanden geen kracht van wet hadden omdat zij niet met een 'placet' waren bekrachtigd door de Geheime Raad te Brussel. Eigenlijk geeft deze verklaring geen voldoening: een katholiek hoefde toch niet te wachten op een bekrachtiging door een politieke overheid om in geweten gevolg te geven aan een pauselijke bul³.

Soms wordt voorgehouden dat de katholieke vrijmetselaars, wegens het ontbreken van het 'placet' van de Geheime Raad, geen kennis konden hebben van de pauselijke bullen. Dit wordt tegengesproken door de feiten. De veroordeling van de vrijmetselarij door de bul *In Eminentí* werd op 13 juni 1738 gerapporteerd door de Brusselse krant *Relations Véritables*.⁴ De bul *Providas* van 1751 werd uitgegeven in het Latijn, het Frans en het Nederlands, in een brochure van 32 pagina's waarvan een exemplaar wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek.⁵ Talrijke vrijmetselaars bezaten boeken waarin de pauselijke veroordeling werd besproken. Naar aanleiding van de ontdekking van een studentenloge te Leuven (zie onder het lemma de Meulenaere, Maximilien Macaire), werd overigens in 1775 door de Leuvense hoogleraar in theologie Deckers de Kevelaer een pamflet gepubliceerd dat onder meer de aandacht vestigde op de pauselijke veroordelingen van de vrijmetselarij (*Lettre d'un docteur en théologie de l'université de Louvain à un étudiant en droit dans la même université*).⁶ Omdat het incident van de studentenloge Grootmeester markies de Gages ertoe bewoog om gedurende enige tijd de arbeid van de loges te schorsen, mag men aannemen dat het pamflet van Deckers de Kevelaer druk moet besproken geweest zijn in de loges.

Het is mogelijk dat de katholieke vrijmetselaars van de Oostenrijkse Nederlanden (en andere traditioneel katholieke landen) zich niet geveiseerd achtten door die bullen, waarvan zij wellicht de ware (deels politieke) achtergrond kenden.⁷ Het is alleszins opvallend dat paus Pius VI in 1776 een bul (*Inscrutabili*) publiceerde met een opsomming van alle 'dwalingen' van de 18de eeuw, en ... de vrijmetselarij niets eens vernoemde. Het *Book of Constitutions* van Dr. James Anderson (eerste uitgave in 1723, tweede uitgave in 1738) werd bovendien nooit opgenomen in de 'Index' van de verboden boeken. Deze stand van zaken moet worden vergeleken met de gevolgen die de Belgische bisschoppen tijdens de beginjaren van de 18de eeuw verzekerden aan de bul *Unigenitus* (1713) waarbij paus Clemens XI '101 stellingen' van het Jansenisme veroordeelde. De aartsbisschop van Mechelen Mgr. Thomas Philippe de Hennin-Liétard d'Alsace (1679-1759) vereiste nog jaren later de stipte naleving van deze bul en de priesters moesten de laatste sacramenten weigeren aan wie zich niet onderwierp. Niets van die aard gebeurde in verband met de pauselijke bullen over de vrijmetselarij!

Hoe dan ook, de cultuurhistoricus Matthew Anderson meent dat een aantal katholieken door de maçonnieke opvattingen aangetrokken werden wegens "le primat assez vague

1 *L'Etoile Flamboyante, ou la société des francs-maçons considérée sous tous ses aspects*(1766, 1785). Zie o.m.: B. Van der Schelden, o.c., 131, 320; R. Le Forestier, *La franc-maçonnerie templière et occultiste aux XVIIIe et XIXe siècles*, t. 1, 62 (Parijs, 1987).

2 Zie de tekst van het reglement in: P. Duchaine, o.c., 435-446.

3 J.A. Ferrer Benimeli, "Franc-maçonnerie et église catholique. Motivations politiques des premières condamnations papales", *Dix-huitième siècle*, 1987, nr 19, p. 7-19.

4 P. Duchaine, o.c., 31; B. Van der Schelden, o.c., 305.

5 Kon. Bibl., nr. II-89.425-A-1 (*Franc-maçonnerie-Variá*). Vgl.: P. Cockshaw, *Observations sur les deux premières bulles de condamnation des francs-maçons (1738 et 1751) et leur réception dans nos régions*, in: H. Hasquin (ed.), *Visages de la franc-maçonnerie belge du XVIIIe au XXe siècle*, o.c., 73-87.

6 Zie bijv.: P. Duchaine, o.c., 86-107; B. Van der Schelden, o.c., 205-215.

7 Zie onder meer: J.A. Ferrer-Benimeli, o.c.; A. Mellor, "The Roman Catholic church and the Craft", *Ars Quatuor Coronatorum* (London), LXXXIX (1976), 60-69.

accordé par elles à la raison et à la vertu sur la tradition et les subtilités dogmatiques”.¹ Fernand De Backer heeft het over “liberale gelovigen, gewonnen voor de verspreiding van de ‘verlichte’ ideeën”.² De Nederlandse auteur A. van de Sande formuleert dit als volgt: “Verlichte katholieken zagen er kennelijk geen been in om zich bij een loge aan te sluiten. Dat Rome de maçonnerie veroordeeld had, leek voorlopig alleen voor ultramontaanse scherp-slijpers een punt te zijn”.³ Niettemin waren de loges geen voortrekkers van de ‘Aufklärung’ te Gent, noch van de ontkerstening die zich sedert omstreeks 1780 voordeed⁴. Belangstelling voor de werken van Voltaire en Rousseau, voor de ‘Encyclopédie’ en voor de toneelstukken van Antoine Marin Lemierre en Caron de Beaumarchais bestond in alle geledingen van de bevolking, zoals blijkt uit de veilingcatalogi van 18de-eeuwse privé-bibliotheken.⁵

Bovendien mag men het belang van het zg. ‘Tolerantie-edict’ van 13 oktober 1781 niet onderschatten, dat immers godsdienstvrijheid invoerde⁶. Terecht schreef Henri Pirenne: “Le catholicisme avait été jusqu’alors la religion, il n’était plus maintenant qu’une religion”.⁷ Men mag evenmin over het hoofd zien dat er tijdens de besproken periode talrijke vooraanstaande ‘verlichte katholieken’ waren: onder meer Mgr. Corneille François de Nélis (1736-1798), bisschop van Antwerpen en auteur van talrijke boeken (bijv. *Fragment sur les principes du vrai bonheur, ou discours à Lysimaque en L’aveugle de la montagne - Entretiens philosophiques*); priester Jean Noël Paquot (1722-1803), bibliothecaris van de universiteit van Leuven; priester Theodore Auguste Mann (1736-1809) die in zijn *Réflexions sur la religion* uitging van een ‘natuurlijke godsdienst’ om tot de rechtvaardiging van een gereveleerde godsdienst te besluiten; kanunnik Simon Michiel Coninckx (1750-1839) uit Sint-Truiden, “aimable philosophe, pieux sans hypocrisie, tolérant sans indécence” volgens een Frans tijdgenoot; de radicaal antiklerikale en keizersgezinde kapucijn Pieter Vervisch (1749-1793) die overigens geëxcommuniceerd werd en aan zijn standpunten en lotgevallen ruchtbaarheid gaf in een (te Gent geschreven) driedelige autobiografie, *Wonderbaer en rugtbaer leven van den ex-pater Auxilius van Moorslede, alias Pieter-Francis-Dominiq Vervisch* (bij Frans van Hese, Brugge, 1791).⁸

1 M. Anderson, *L’Europe au XVIIIe siècle*, Parijs, 1968, 236. Zie ook: J. Lemaire, “Franc-maçonnerie et religions en Flandre et dans les Pays-Bas autrichiens pendant le 18ème siècle”, in: C. Porcet & C. Révauger ed., *Franc-maçonnerie et religions dans l’Europe des Lumières*, Paris, 2006, p. 157-168.

2 F. De Backer, *De vrijmetselarij in onze gewesten, privé-uitg.*, 1994, p. 8. Pas in 1796 zou, voor zover bekend, in een van de Brusselse loges (die na 1786 mochten blijven bestaan) een kandidaat verklaren dat hij voorstander was van een “religion naturelle” (Ph. Libert, *Les Vrais Amis de l’Union et du Progrès réunis. Deux siècles d’histoire de la plus ancienne loge de Bruxelles*, Brussel, 2007, p. 28).

3 A. van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen - een mysterieuze broederschap zonder geheimen*, Zutphen, 1995, 90.

4 In bepaalde Gentse kringen (die, voor zover men kon nagaan, niet tot het maçonnieke milieu behoorden) heerste een negatieve instelling tegenover de katholieke traditie. Een calvinistische dame die in 1790 gedurende ongeveer een jaar te Gent verbleef en talrijke contacten had met leden van de plaatselijke burgerij, stelde het volgende vast: “Het vrijgeesten is hier vrij algemeen ... Op een laffe en verachtelijke wijzen spreken wanneer het op dat eerbiedwaardige Weezen aankomt, of een der goddelijke perzoonen, is het voor mij te gevoelig om zulks geduldig aan te kunnen hooren. ... Bij een andere gelegenheid heb ik Maria als eene hoer van Jozeph en van den Heiligen Geest hooren beschrijven. Wie die eenigzints gevoelen van godsdienst heeft, stolt het bloed niet in de aaderen” (C.C. van Eijck, *Mijn waarde vrindin. Een Gents Journaal [1790-1791]*, J. Rosendael ed., Hilversum, 2000, p. 136). De auteur maakte deze observatie naar aanleiding van ontmoetingen met de Gentse militaire arts en “verlicht” keizersgezinde Jan-Baptist Vervier (1750-1817), - “een zeer verstandig man, doch zijne discoursen bevielen my zoo wel, dat ik mij na mijne kaamer retireerde”. Betr. J.B. Vervier, zie: L. Elaut, “Het mollenwerk van een Gentse arts uit de Patriottentijd”, *Hand. Zuidned. maatsch. voor taal- en letterkunde en gesch.*, 1971, p. 117-134; N. *Encycl. Vl. Bew.*, III (1998), 2572-2573. J.B. Vervier, zelf geen vrijmetselaar, was de vader van Karel-August Vervier (1789-1872) die als Voorzittend Meester van Les Vrais Amis tijdens de 19de eeuw een aanzienlijke rol speelde in de Gentse vrijmetselarij en niet bekend was om antireligieuze uitspraken. Nota bene: vier zussen van J.B. Vervier waren begin in het Sint-Elisabethbegijnhof (convent St.-Jan-Baptista); zie: K. Mestdach, *Het Sint-Elisabethbegijnhof op het elan van de Contrareformatie (1598-1795)*, Gent, Verh. MGOG, 2000, p. 280.

5 Raadpleeg bijv.: C. Vandenbroeke, Het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het Ancien Régime, in: H. Soly & R. Vermeir (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum Prof. Dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 383-389.

6 Zie: L. Dhondt, “La réception de l’Edit et de l’idée de tolérance dans le comté de Flandre au début de l’époque josphéenne”, in: R. Crahay ed., *La tolérance civile - actes du colloque de Mons, Brussel-Mons, 1982*, p. 80-97.

7 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, geïll. uitg. La Renaissance du Livre, III, 206.

8 Zie: N.B.W., III (1968), p. 906-909. Pieter Vervisch was een neef van generaal Jan Andreas van der Mersch, de bevelhebber van het Patriottenleger tijdens de Brabantse Omwenteling.

In een boek over *De Nederduitse schryvers van Gent* geeft de Gentse auteur Philip Blommaert kennis van feiten (of veronderstellingen?) waaraan tot nog toe niet de nodige aandacht is geschonken.¹ Blommaert, die een bedreven kenner was van de geschiedenis van de gedachtenstromingen te Gent, houdt voor dat “de Duitschers onder prins Eugenius van Savooije², vooral de Engelschen onder hertog van Marlborough” tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) in onze gewesten “het deïsme verspreidden en, zoo het schijnt, de metselaarshutten herstelden”. Deze passus is om twee redenen belangwekkend.

Reeds vóór de oprichting van de Engelse Grootloge in 1717 zouden buitenlandse militairen vrijmetselaarsloges hebben opgericht in de Zuidelijke Nederlanden. Terecht voegt Blommaert hieraan toe “zoo het schijnt”. Verdere bewijsstukken ontbreken inderdaad. Het is niettemin significant dat Blommaert in 1861 schreef dat de ‘metselaarshutten’ hersteld werden. Dit houdt in dat hij wist dat er voorheen in het Gentse dergelijke ‘metselaarshutten’ (loges van operatieve metselaars) effectief hebben bestaan, onder meer aan de werf van de Sint-Niklaaskerk (13de eeuw) en van de laatgotische vleugel van het stadhuis (1519-1539).³ Frans De Potter wist dit in 1884 nog niet.⁴ Het bestaan van de operatieve loges aan het stadhuis werd slechts in 1907 met de nodige bewijsstukken aangetoond door Alfons Van Werveke.⁵ Treffend is dat de bedrijvige Gentse vrijmetselaar Karel August Vervier (zie onder het lemma Stroobant de Ter Bruggen) in 1844 door zijn loge Les Vrais Amis een maçonnieke prijskamp liet uitschrijven over het thema “Quelles ont été, pendant la première moitié du 16ème siècle, les relations réciproques entre les Loges maçonniques et les Chambres de Rhétorique dans les Pays-Bas?”. De vraagstelling veronderstelt dat Vervier en de bestuursleden van zijn loge reeds in 1844 inlichtingen bezaten over de 16de-eeuwse operatieve loges. Philip Blommaert die voor zover men kon nagaan zelf geen vrijmetselaar was, heeft het aloude bestaan van ‘vrijmetselaarshutten’ te Gent waarschijnlijk van Vervier vernomen (of omgekeerd). Als vooraanstaande leden van de Gentse liberale burgerij kenden beide mannen elkaar ongetwijfeld: Blommaert was liberaal gemeenteraadslid, Vervier liberaal provincieraadslid.

Alleszins zouden Britse en Duitse militairen gepoogd hebben alhier het ‘deïsme’ te verspreiden, d.i. (zeer in het kort) een godsgeloof dat stoelt op de rede veeleer dan op een openbaring, in tegenstelling tot het ‘theïsme’ als geloof in een persoonlijke levende god die tegelijk in de wereld werkzaam is (‘immanentie’) en als Schepper boven de mens staat (‘transcendentie’), zoals onder meer in het joods en christelijk geloof. Blommaert voegt hieraan toe dat de poging om het ‘deïsme’ te verspreiden geen bijval kende, “want het volk was meer met de Hervorming begaan, en schafte zich gretig de schriften aan, die over godsdienstige twisten verschenen”. Tijdens de eerste helft van de 18de eeuw was er inderdaad in de Zuidelijke Nederlanden heel wat belangstelling voor de veroordeling van het Jansenisme door de katholieke kerk. Of dit de verspreiding van het ‘deïsme’ heeft belemmerd, is een hypothese die de aandacht verdient van terzake deskundige vorsers.

Vrijmetselarij en politiek

Uit geen enkel document blijkt dat de 18de-eeuwse loges in de Oostenrijkse Nederlanden zich met politieke beïnvloeding of actie hebben ingelaten.⁶ 36 Gentse vrijmetselaars (d.i. 14,1 % van het totaal) bekleedden (soms inhoudelijk belangrijke, soms vooral ceremoniële)

1 Ph. Blommaert, *De Nederduitse schryvers van Gent*, Gent, 1861, 328.

2 Bedoeld wordt prins Eugène de Savoie-Carignan (Parijs, 1683 - Wenen, 1736), een schitterend veldheer die van 1716 tot 1724 namens de keizer gouverneur-generaal (landvoogd) was in de Oostenrijkse Nederlanden.

3 G. Schrans, Operatieve vrijmetselaars en hun loges te Gent (1300-1540), *Acta Macionica*, V (1995), 63-90.

4 F. De Potter, *Gent van den vroegsten tijd tot heden*, Gent, 1884, II, 275.

5 A. Van Werveke, De oudst gekende vrijmetselaarsloge te Gent en de kenteekens van haar leden, *Bull. Maatsch. Gesch. & Oudheidkunde Gent*, XIII (1907), 147-158; Id., De regeling van het werk bij den bouw van monumenten in de middeleeuwen, in: Id., *Bijdragen tot de geschiedenis en de oudheidkunde van Vlaanderen*, Gent, 1927, 186-189.

6 H. Balthazar, *Structuren en mutaties bij het politiek personeel. Een studie over het sociaal wisselingsproces te Gent in de vormingsjaren van de hedendaagse tijd (1780-1850)*, onuitg. doct. verh. univ. Gent, 1970, I, 102, 105.

politieke mandaten vóór de Brabantse Omwenteling (1789-1790). Zij worden allen vernoemd in bijlage III.

Het aantal tussen 1762 en 1786 gerecenseerde vrijmetselaars die een politiek mandaat uitoefenden moet kort worden toegelicht. Dit aantal houdt ook rekening met politieke mandaten die aan een lid werden toevertrouwd na het stilleggen van de Gentse loges in 1786 overeenkomstig het hierna vermelde decreet van keizer Jozef II.

Alle politieke mandaten hadden niet hetzelfde belang. Herman Balthazar¹ maakt een onderscheid tussen mandaten 'van eerste rang' (bijv. schepen van de Keure of van Gedeelste, leenman van de kasselrij van de Oudburg) en mandaten 'van tweede rang' (bijv. schepen in de heerlijkheden van Sint-Baafs en Sint-Pieters, de Burggravij van Gent). In de berekening werd ook rekening gehouden met het lidmaatschap van de stedelijke Collatie. In principe werden deze mandaten (ook die 'van tweede rang') slechts toegekend aan edellieden en leden van de hoge burgerij. De talrijke ambachtslieden en overige 'middenstanders' die na 1780 lid werden van een Gentse loge kwamen voor een dergelijk mandaat niet in aanmerking, zelfs niet in de zogenaamde 'democratische' Collatie die tijdens de Brabantse Omwenteling in mei 1790 werd samengesteld.

Het zou een illusie zijn te geloven dat deze vrijmetselaars voor of na de logezittingen nooit van gedachten wisselden over de politieke gebeurtenissen. De maatschappelijke veranderingen te Gent vanaf omstreeks 1760 waren ingrijpend. De leden van de vrijmetselarij, en vooral degenen die zelf bij het beleid betrokken waren, konden voor die ontwikkelingen natuurlijk niet ongevoelig blijven. Hierbij is het belangrijk te vermelden dat tijdens de behandelde periode waarschijnlijk voor het eerst een ware 'opiniestrijd' ontstond over de inrichting van de samenleving. Meer bepaald te Gent waren er twee strekkingen aanwezig²: de zg. 'reglementairen' (aanhangers van de voorschepen Jean Jacques Philippe Vilain XIII en zijn geestesgenoten in de regering te Brussel) wilden een vernieuwend en rationeel beleid voeren (en slaagden daarin vaak), terwijl de zg. 'anti-reglementairen' (geschaard rond graaf Pierre Emmanuel d'Hane de Leeuwergem) behoudsgezind waren. Interessant detail: de twee zonen van zowel Vilain XIII (Philippe-Mathieu en Charles-Joseph) als van d'Hane (Emmanuel-Pierre en Jean-Baptiste) waren lid van La Bienfaisante.

Het is mogelijk dat de politieke neutraliteit van de loges te maken had met het feit dat tijdens de 18de eeuw geen voordrachten ('bouwstukken') werden gehouden tijdens de logezittingen. Deze waren inderdaad uitsluitend gewijd aan rituele maçonnieke arbeid. Het is pas tijdens de 19de eeuw dat het gebruik ontstond om lezingen in te richten. In de gepolitiseerde vrijmetselarij van de tweede helft van de 19de eeuw hadden die lezingen vooral betrekking op de politieke actualiteit (zie voorbeelden onder het lemma Mechelynck).

Dat de Gentse loges en hun leden globaal niet merkkelijk betrokken waren bij de politieke koersversnelling, blijkt onder meer uit het opvallend lage aantal vrijmetselaars die tussen 1782 en 1791 lid werden van de Société de Gand. Deze vereniging was in theorie een ontspanningsclub voor edellieden, gegoede burgers, negotianten en advocaten. Herman Balthazar heeft nochtans overtuigend aangetoond dat zij in werkelijkheid een trefplaats was van 'intense politieke interesse en actie', waarvan de leden een uitgesproken drang naar politieke vernieuwing vertoonden.³ Onder de 198 bekende leden van de Société de Gand waren er slechts negen vrijmetselaars, d.i. ongeveer 4,5 % van het aantal leden.⁴

De vrijmetselaars die lid werden van de 'Société de Gand' waren: de legerofficier Pierre Charles de Nottet d'Anglier, graaf Jean Baptiste Cyprien de Lauretan, advocaat Jacques

1 H. Balthazar, o.c., I, 73.

2 P. Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787). Een institutionele benadering*, Kortrijk-Heule, 1990, 165-167; id., *Vilain XIII*, Leuven, 1995, 85 e.v.

3 H. Balthazar, o.c., I, 92-101.

4 De op 12 november 1782 als leesclub opgerichte *Société de Gand* keurde haar definitieve statuten goed op 9 september 1791: "wetten van het genootschap onder de benaeming van Société de Gand - Loix de la Société de Gand"; zie: F. Vanderhaeghen, *Bibl. Gant.*, V, p. 393, nr. 11.348. Voor haar leden was in 1791 politieke vernieuwing meer dan ooit een dringende aangelegenheid.

Clément Lammens, de hoogbaljuw Philippe-Mathieu Vilain XIII, zijn broer Charles-Joseph Vilain XIII, ridder Louis Ferdinand Dons de Lovendeghem, provinciaal ontvanger François de Deurwaerder, de Gentse legerofficier Thomas Corneille Carpentier (die lid was van twee loges te Mons) en schepen Jean François Schoorman (Les Frères Zélés).

Waren eveneens lid van de Société de Gand: 'C. Moerman' die weleens Charles Robert de Moerman d'Harlebeke zou kunnen zijn. Uit zijn verdere levensloop blijkt nochtans geen grote politieke belangstelling; raadsheer Charles Joseph de Grave, van wie niet met absolute zekerheid kan worden gesteld dat hij vrijmetselaar was; een niet nader geïdentificeerde 'd'Hane'.

Drie Gentse vrijmetselaars behoorden tot de familie d'Hane. Omdat zij beiden vrij behoudsgezind waren kunnen de gebroeders Jean Baptiste d'Hane Steenhuyse en Emmanuel Pierre d'Hane de Leeuwergem buiten beschouwing blijven. Jonkheer Joseph Sébastien d'Hane de Stuyvenberghe komt waarschijnlijk in aanmerking: van 1783 tot 1788 was hij schepen van de Keure op voordracht van onder meer twee andere leden van de Société de Gand, de bisschop Mgr. Ferdinand de Lobkowitz en de hoogbaljuw Philippe Mathieu Vilain XIII. Onder de naamgenoten die geen vrijmetselaar waren, denkt men vooral aan Jérôme Joseph d'Hane de Tervarent (1731-1785). Deze was schepen van de Keure tot 1783 en leenman van het opperleenhof van de heerlijkheid Sint-Pieters tot zijn overlijden. In 1782 werd zijn ontslag als 'directeur ordinaire' van de Academie aangenomen. Zou hij zich tegen het einde van zijn loopbaan bij de politieke vernieuwers hebben geschaard? Nog een mogelijkheid is Sébastien Bernard d'Hane (geboren in 1750) die in 1783 lid werd van de stedelijke Collatie als afgevaardigde voor de Onze-Lieve-Vrouwparochie. Hij was de zwager van jonkheer Joseph Sébastien d'Hane de Stuyvenberghe.

De scherpste politieke tegenstellingen deden zich in de Oostenrijkse Nederlanden voor nadat keizer Jozef II de Gentse loges in 1786 op non-actief had geplaatst. Tijdens de Brabantse Omwenteling (1789-1790) waren talrijke gewezen logeleden voorstanders van de Patriotten. Voor zover dit kan worden nagegaan, gaven de meeste politiek actieve Gentse vrijmetselaars de voorkeur aan de behoudsgezinde 'Statisten' van Hendrik van der Noot (1731-1827), die lid was van Les Vrais Amis de l'Union te Brussel.¹ Een minderheid steunde het gematigd 'democratisch' programma van de Brabantse advocaat Jan Frans Vonck (1743-1792). Een handvol leden bleef in alle omstandigheden de keizer trouw. Er zijn geen aanwijzingen dat deze politieke voorkeuren in verband kunnen worden gebracht met de maçonnieke achtergrond van de betrokken personen (zie ook hierna).

Sommige auteurs houden voor dat de loges in de Oostenrijkse Nederlanden een leidende rol speelden in de politiek. Volgens E.A. Boerenbeker waren deze loges "in de ban gekomen van politieke intriges met als gevolg dat de Oostenrijkse overheid enkele malen ingreep en de loges eerst onder politieel toezicht stelde en tenslotte bij de nadering van de Franse revolutie geheel verbood".² Jo Gérard stelt het nog scherper: "Le pays compte déjà, une gauche et une droite. La gauche est dirigée par les Loges maçonniques qui propagent à la fois les idées de Voltaire et les principes des républicains d'Amérique; la droite très conservatrice rassemble les grands propriétaires et les abbés des monastères".³ Beide teksten (die overigens geen bronnen vermelden) zijn gebaseerd op historische onnauwkeurigheden:

1. de sluiting van de loges (elders dan te Brussel) dateert van 1786 en had helemaal geen uitstaans met de 'nadering van de Franse Revolutie' (zie ook hierna: Het einde van een tijdperk);
2. de "droite très conservatrice" stond onder leiding van Hendrik van der Noot die vrijmetselaar was⁴, terwijl Jan-Frans Vonck (1743-1792), de voorman van de "gauche ... dirigée par les

1 P. Duchaine, o.c., 348.

2 E. A. Boerenbeker, *De Resolutiën van de Grootte Loge 1807-1816*, 's-Gravenhage, 1991, xiv.

3 J. Gérard, *La prodigieuse révolution belge de 1789*, Brussel, 1983, 51-52.

4 H. Vandernoot was lid van de Brusselse loge L'Union en werd op 5 april 1790 geaffiliëerd bij Les Vrais Amis de l'Union, eveneens te Brussel; Ph. Libert, *Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès réunis*, o.c., p. 37-38.

loges maçonniques” nooit vrijmetselaar is geweest¹. Bepaalde medestanders van Vonck waren wél vrijmetselaar vóór 1786, zo bijv.: advocaat Jean-Joseph Torfs (Constance de l’Union en Les Vrais Amis de l’Union, Brussel), architect Claude Fisco (L’Heureuse Rencontre, Brussel), wijnhandelaar Antoine Daubremez (L’Union, L’Union Fraternelle, Brussel), alsmede hertog Louis-Englebert d’Arenberg en zijn zwager hertog Wolfgang-Guillaume d’Ursel, beiden lid van L’Heureuse Rencontre (Brussel), en mogelijk ook advocaat Jan-Baptist Verlooy, de zwager van Torfs en oprichter van het geheim genootschap *Pro Aris et Focis*².

In zijn vastenbrief van 31 januari 1790 brandmerkte de kardinaal-aartsbisschop Jean-Henri de Franckenberg (1726-1804) Vonck en zijn aanhangers als “ennemis de la religion et de l’Etat”³. Een pater kapucijn leidde uit deze uitspraak af dat “il est légitime de tuer un vonckiste pour éviter à ses descendants la damnation éternelle”⁴. Dit alles verklaart vanaf de lente 1790 de gevangenzetting van generaal van der Mersch en de gruwelijke vervolging (vooral te Brussel) van de “democraten” van Vonck (de “progressieve revolutionairen”) door de Statisten (de “conservatieve revolutionairen”) van Vandernoot⁵. S. Tassier had het over een “terreur statiste”⁶. De Staten van Vlaanderen wilden overigens niet achterblijven en op 15 juni 1790 riepen zij de Vonckisten plechtig uit tot “vyanden van de Republiek”⁷.

3. alleszins bestonden er bij het uitbreken van de Brabantse Omwenteling (1789) nog alleen drie loges te Brussel, zodat de veralgemening ‘la gauche ... dirigée par les Loges maçonniques’ des te minder verantwoord is daar die Brusselse loges, indien zij al in 1789-1790 enige politieke rol vervulden, eerder tot de ‘droite très conservatrice’ behoorden (zie ook onder het lemma Jacobs, Jan Bernard).

In Gent waren de Vonckistische leiders de advocaten Jacques-Guillaume Meyer (zoon van Jan-Thomas Meyer*) en Pieter-Antoon Verhaeghe, geen gewezen vrijmetselaars. Een actief vonckistisch militant was de groothandelaar in bier Jacques van Loo* die in 1786 even lid was van La Félicité Bienfaisante. Ex-vrijmetselaars die met het democratisch programma van J.Fr. Vonck sympathiseerden, trof men aan bij de adel (de hoogbaljuw Philippe-Mathieu Vilain XIII, Jean-Baptiste de Lauretan d’Alembon, Jean-Baptiste de Ghellinck de Nokere), aan de balie (Jacques-Clément Lammens), bij een beperkte groep militairen (Jean-Baptiste van Rossem en Charles-Joseph Vilain XIII) en bij sommige handelaars (Antoine-Alexandre Benoit en Nicolas-Benoit Monclergeon). Andere belangrijke sympathisanten bleven buiten de vrijmetselarij,

1 J. Vercruysee, “Les testaments et les codiciles de Vonck (1786-1792)”, *Lias* [Amsterdam], 1977, p. 261-312; B. Bernard, “François Vonck sous le regard des historiens”, *Etudes sur le XVIIIe siècle*, 1996, p. 48. Raadpleeg ook: R. Desmed, “La franc-maçonnerie à Bruxelles à l’époque de la Révolution brabançonne”, *Le Folklore brabançon*, 1988, p. 282-296; H.L.V. De Grootte, “Vrijmetselarij in Brabant tijdens de achttiende eeuw”, *Bijdr. Gesch. Brabant*, 1952, p. 37-53.

2 P. Duchaine beweert met grote stelligheid, maar uitsluitend op eigen gezag, dat Verlooy vrijmetselaar was (o.c., p. 348). B. Van der Schelden (o.c., p. 440) citeert Duchaine zonder meer. Verlooy’s biograaf J. Van den Broeck (*J.B.C. Verlooy, vooruitstrevend jurist en politicus uit de 18de eeuw*, Antwerpen-Amsterdam, 1980, p. 104-106) stelt vast dat Verlooy’s opvattingen aansloten bij die van de 18de-eeuwse vrijmetselaars, maar hij heeft geen document ontdekt waaruit zijn lidmaatschap zou blijken (of ontkend kunnen worden). Betr. Verlooy, zie ook: *N.B.W.*, V (1972), 935-952.

3 Th. Juste, *Histoire de Belgique*, 4de uitg., Brussel, 1868, III, p. 83; S. Tassier, *Les démocrates belges de 1789* [1930], ed. J. Vercruysee, Hayez, Brussel, 1989, p. 189; H. Hasquin, “La révolution brabançonne ou quand l’histoire marche à reculons”, *Etudes sur le XVIIIe siècle*, 1988, p. 169. Nog in november 1792 werd de democraat kanunnik Alexandre de Broux (1749-1817), gewezen secretaris van generaal van der Mersch, door Vlaamse monniken uitgescholden voor “anti-Christ” (J.L. Polasky, *Revolution in Brussels (1787-1793)*, Acad. Royale de Belg., Brussel, 1986, p. 229).

4 Gec. in: F.M. van der Mersch, *La Révolution belge - Chronique d’une famille entre France et Flandres*, Brussel, 2000, p. 164.

5 Een “democraat” die zoals Vonck praktiserend katholiek was, begreep de houding van zijn kerk niet: “Nous ne croyons pas qu’il soit défendu à un chrétien de s’enorgueillir des droits de l’homme. Nous croyons au contraire que les droits de l’homme sont un don précieux de la divinité, aussi immuables qu’elle-même” (F.M. van der Mersch, o.c., p. 157). Tijdens de 19de eeuw was de katholieke kerk blijkbaar niet zeer trots op haar rol in de Brabantse Omwenteling; zie: G. Van den Bossche, *Enlightened innovation and the ancient Constitution - the intellectual justification of revolution in Brabant (1787-1790)*, Kon. VI. Acad., Brussel, 2001, p. 16, noot 33.

6 S. Tassier, *Les démocrates belges de 1789* [1930], ed. J. Vercruysee, Hayez, Brussel, 1989, p. 231.

7 P.A. Verhaeghe, *Jaerboeken der Oostenryksche Nederlanden*, o.c., p. 121.

zo bijv.: de militaire arts Jan-Baptist Vervier, de raadpensionaris en toekomstig memorialist Charles-Louis Dierickx, de apotheker Jan-Baptist Coppens en de bakker P.F. van de Velde. Ook de St.-Antoniusgilde steunde de Vonckisten¹. In deze gilde was zelfs een compagnie "Groene Jagers" opgericht welke o.m. tussenbeide kwam om bedreigde vonckisten te beschermen. Deze groep, die werd aangevoerd door niemand minder dan de hoogbaljuw Philippe-Mathieu Vilain XIII*, slaagde er bijv. in de aanhouding van de voornoemde advocaat J.G. Meyer te beletten² en de vonckistische voorman hertog Wolfgang-Guillaume d'Ursel (vrijmetselaar te Tournai en Brussel) te bevrijden nadat de Staten van Vlaanderen hem met zijn gezin onrechtmatig hadden opgesloten in de abdij van Baudeloo³.

Toen de Franse revolutionairen in 1794 meester werden te Gent, was er bij de vooraanstaande Gentse jakobijnen geen enkel gewezen vrijmetselaar. In 1797 werd Charles Joseph de Grave lid van de 'Conseil des Anciens' te Parijs. Hij wordt algemeen beschouwd als een bijzonder gematigd man. Het is bovendien niet zeker dat hij vrijmetselaar was. De biersteker Jacques van Loo (reeds een vurig Vonckist in 1790) was herhaaldelijk lid van het stadsbestuur na de tweede Franse inval, maar hij behoorde tot de meelopers.

De benedictijnermonnik Emilius Malingié, die sedert 1785 secretaris was van de Sint-Pietersabdij te Gent, schreef reeds tijdens de Brabantse Omwenteling dat de Franse revolutionaire leus 'Liberté - Egalité - Fraternité' werd uitgevonden door «la franc-maçonnerie illuminée». ⁴ Malingié was in dit opzicht een voorloper van de Franse jezuïet Augustin Barruel (1741-1820). In 1797 verdedigde deze in zijn boek *Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme* de stelling dat de Franse Revolutie was voorbereid in de vrijmetselaarsloges. Te Gent werd, waarschijnlijk rond de eeuwwisseling, ruchtbaarheid gegeven aan de ideeën van Barruel in een niet gedateerd boek dat werd gepubliceerd bij drukker Charles Jacques Fernand *De Godloosheid der achttiende eeuw, of kort-begryp van de saemenzweeringen der Philosophen, Vry-metzelaers (Francs-Maçons), zoo-gezeyde Verlichte (Illuminés) en Jacobins, tegen den Godsdienst en den Troon ... getrokken uit de geschriften van Barruel*. De stelling van Barruel (en Malingié) over de rol van de vrijmetselarij in het ontstaan van de Franse Revolutie wordt, op grond van ernstig onderzoek, thans niet meer aangenomen.⁵ Het is niettemin verrassend dat die stelling ook weerklink had te Gent, waar de (gewezen) vrijmetselaars vrijwel geen rol speelden in de verspreiding van het revolutionair gedachtegoed.

Tijdens de eerste jaren van de 19de eeuw wijzigde Napoleon grondig de koers van de revolutie, en poogde de oude maatschappelijke elites aan zijn kant te krijgen. Sommige vrijmetselaars van 'vóór 1786' oefenden onder zijn bewind belangrijke verantwoordelijkheden uit op plaatselijk of op nationaal vlak. Op dat tijdstip waren zij evenwel niet meer actief in de vrijmetselarij, hoewel sedert 1804 te Gent nieuwe loges waren opgericht onder de auspiciën van het 'Grand Orient de France', dat Napoleon gunstig gezind was.

Op enkele uitzonderingen na (de conservatieve graaf J.B. d'Hane Steenhuyse*, de liberaalgezinde advocaat Jacques-Clément Lammens*, de liberaal- katholieke kanunnik Maximilien-Macaire de Meulenaere*, de katoennijveraar François-Liévin de Smet* en op het gebied van de mentaliteitsgeschiedenis de auteur Charles-Joseph de Grave*) hebben de 18de-eeuwse Gentse vrijmetselaars geen rol van betekenis gespeeld in de ontzaglijke veranderingsprocessen die zich in de overgang van de 18de naar de 19de eeuw hebben voorgedaan op politiek, economisch en maatschappelijk gebied. Deze kantelperiode van de geschiedenis is a.h.w. aan hen voorbijgegaan.

1 V. Fris, *Histoire de Gand, loc. cit.* Zie bijv.: F. Vanderhaeghen, *Jaerboeken ... St Antone*, o.c., I, p. 212.

2 D. Destanberg, *Gent onder Jozef II*, o.c., p. 227-228.

3 D. Destanberg, o.c., p. 240-241.

4 Zie: D. Destanberg, *Gent onder Jozef II (1780-1792)*, Gent, 1910, 215; E. Varenbergh, *Les commencements de la Révolution brabançonne, par un moine de l'abbaye Saint-Pierre, Messenger des sciences historiques*, XXXVIII (1876), 327-356.

5 Zie o.m.: D. Ligou (red.), *Histoire de la franc-maçonnerie en France*, Paris, 1987, 161-176; P. Chevallier, *Histoire de la franc-maçonnerie française. 1. L'école de l'Egalité, 1725-1799*, Paris, 1974, 382-388; M. Dierickx, *Vrijmetselarij. De grote onbekende*, Kapellen, 1972 (3de druk), 51.

Vrijheid van vereniging

De vrijheid om een vereniging (bijv. een loge) op te richten of er lid van te worden, de vrijheid om vergaderingen (bijv. logezittingen) te beleggen of bij te wonen, zijn sedert de 19de eeuw gewaarborgd door nationale grondwetten, later ook door internationale verdragen.

In de strak gestructureerde en gereguleerde 18de eeuw werden die principiële vrijheden niet erkend. In de meeste gevallen was een overheidsvergunning vereist. We beperken ons tot drie voorbeelden die uit Gentse toestanden zijn geput.

- In 1729 beslisten de voornaamste Gentse negotianten een Kamer van Koophandel op te richten om hun gemeenschappelijke belangen te dienen. Daartoe waren de toelating van de regering en een vorstelijke oprichtingsakte vereist¹.
- In 1734 wensten de huisschilders, die zoals de "fijnschilders" deel uitmaakten van het ambacht van de kunstenaars, een eigen ambacht op te richten omdat ze in de kunstenaarsgilde geen inspraak kregen. De nieuwe nering kon slechts worden opgericht met de toelating van de schepenen van de Keure².
- In 1776 wilden enkele eminente Gentse artsen en chirurgijnen alsmede een erudiete apotheker het geleerd genootschap *Société littéraire de médecine* oprichten, ten einde "enrichir tous les membres des lumières de chacun d'eux". Het genootschap kwam evenwel nooit van de grond omdat de regering de vereiste toelating niet verleende³.

De oprichting en de werking van vrijmetselaarsloges (en van een Provinciale Grootloge vanaf 1770) zijn in de Oostenrijkse Nederlanden nooit afhankelijk gesteld van een overheidsvergunning of van een kennisgeving aan de overheid. Hoewel aanzienlijke druk op haar werd uitgeoefend, heeft keizerin Maria-Theresia de loges met rust gelaten⁴. Wanneer een loge het te bont maakte of te veel onder de publieke aandacht kwam, waarschuwde een regeringsambtenaar discreet de Grootmeester markies de Gages. Het is bekend dat deze in bepaalde omstandigheden (bijv. de ontdekking van een rumoerige studentenloge te Leuven in 1774) de loges onderrichtte voorlopig geen zittingen meer te beleggen "jusqu'au jour heureux où on sera informé ... que le Gouvernement cesse de nous considérer comme société dangereuse" (zie verder in het lemma M.M. de Meulenaere). In dit geval duurde de vrijwillige opschorting tot 1776⁵.

Binnen deze grenzen genoten de loges derhalve vrijheid van vereniging en vergadering⁶ - een unicum in de nog niet geheel "verlichte" achttiende eeuw.

- 1 P. Lenders, "De eerste Kamer van Koophandel te Gent (1729-1795) en de opkomst van de ondernemende burgerij", in: Id. ed., *Het einde van het Ancien Régime*, Kortrijk (Standen & Landen), 1991, p. 190-192.
- 2 V. Vanderhaeghen, "La corporation des peintres et sculpteurs de Gand", *Hand. MGOG*, 1906, p. 301-305; T. De Doncker, "De Gentse Sint-Lucasgilde: kunstenaars in de periode 1574-1773 - een prosopografische benadering", *Hand MGOG*, 2007, p. 219-220. Zie verder het lemma Trinconi.
- 3 P. Lenders, "Vrije geleerde genootschappen voor geneeskunde in de Oostenrijkse Nederlanden", *Hand. MGOG*, 1997, p. 195-196. Er kwam geen toelating omdat wetenschappelijke activiteit alleen binnen de keizerlijke *Académie* te Brussel (zie het lemma d'Hoop) mocht plaatsvinden (d.i. onder controle van de regering; o.c., p. 198). Zie ook het lemma Jan-Bernard Jacobs, en: P. Lenders, *Overheid en geneeskunde in de Habsburgse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, Kortrijk (Standen & Landen), 2001.
- 4 B. Van der Schelden, o.c., p. 135-141. Patrice-François de Nény, president van de Geheime Raad, en Georg-Adam von Stahremberg, de opvolger van Cobenzl als gevolmachtigd minister te Brussel, bevestigden schriftelijk dat de vrijmetselarij toegelaten was; o.c., p. 143, 150.
- 5 B. Van der Schelden, o.c., p. 41-42.
- 6 Zo ook in Frankrijk: P. Chevallier, *Le Sceptre, la Crosse et l'Equerre sous Louis XV et Louis XVI (1725-1789)*, Paris (Champion), 1996. Sommigen gaan nog een stap verder: sedert 1723 is de vrijmetselarij "le premier système démocratique de gouvernement en Europe, où tous les membres en règle de cotisation ont droit de vote, et participent au choix des dirigeants. Même si cet exemple ne s'applique qu' à une société privée, il mérite d'être mis en exergue"; M. Brodsky, "La franc-maçonnerie ou la diffusion d'une culture", in: *Actes - 17e colloque international (1994) - La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen-âge et aux temps modernes*, Brussel (Gemeentekrediet), 1996, p. 275; M.C. Jacob, "Freemasonry and government - the political meaning of civil society in eighteenth century Europe", in: A. Van de Sande & J. Rosendaal, *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18de en 19de eeuw*, Hilversum, 1995, inz. p. 25-30; Id., *Living the Enlightenment - Freemasonry and politics in eighteenth century Europe*, Oxford, 1991.

Regulariteit

Tijdens de 18de eeuw werden in de Oostenrijkse Nederlanden loges opgericht door grootmachten van Frankrijk, de Verenigde Provinciën, Engeland en Schotland. Bovendien ontstonden een aantal loges zonder enige constitutiebrief. Pas in 1770 kwam, met een Engelse constitutiebrief, de overkoepelende Provinciale Grootloge van markies de Gages tot stand.¹ Deze 'Provinciaele Grootloge in de Provincie van Haere Keyserlijke Majesteyt' poogde orde op zaken te brengen, en de loges die voorheen krachtens een buitenlandse constitutiebrief waren opgericht op het tableau van de nieuwe grootmacht te registreren. Toen de 'Grote loge in Holland', eveneens in 1770, door de Engelse Grootloge als een zelfstandige maçonnieke grootmacht werd erkend, stemde zij ermee in dat de loges die zij te Gent had opgericht (La Candeur en La Bienfaisante) tot de Provinciale Grootloge van markies de Gages gingen behoren.² Toch duurde het nog zes jaar voor La Bienfaisante op het tableau van de Provinciale Grootloge werd geregistreerd, terwijl La Candeur blijkbaar bij de Noord-Nederlandse grootmacht bleef aangesloten. De Provinciale Grootloge kon evenmin verhinderen dat nog 'clandestiene' loges ontstonden, zonder enige constitutiebrief.

Het probleem van de 'regulariteit' kwam herhaaldelijk ter sprake tijdens de zittingen van de Provinciale Grootloge. In augustus 1784 zond het Grootcomité aan alle 'reguliere' loges een rondschriven³ waaraan de volgende passus wordt ontleend: "L'admission des prophanes dans des Loges clandestines ne peut qu'amener de la confusion et des abus, par l'admission indistincte de toute classe, ... ces maçons croient être régulièrement reçus, ... et même voudroient ou tâcheroient par la suite de passer pour réguliers, et en cette qualité s'introduire dans les Loges régulières. Ils penseront peut-être qu'un maçon irrégulièrement reçu pourroit réparer le vice de sa réception irrégulière en s'aggrégeant à une Loge régulière; il doit se tromper, il ne sera jamais épuré à moins qu'il n'ait donné des preuves de son repentir à la Loge régulière où il se présentera, et qu'il subisse une nouvelle initiation".

Wanneer was een vrijmetselaar 'regulier'? Hierop antwoordde het rondschriven als volgt: "Si l'on renonce au titre de Maçon régulier, lorsque l'on cesse d'être membre d'une Loge régulière, on doit le perdre également quand la Loge à laquelle on est attaché, n'est plus reconnue pour régulière; ce n'est point personnellement à un frère que la Grande Loge Provinciale accorde ce titre, c'est à un atelier composé d'un nombre d'ouvriers..." Het besluit van het rondschriven is duidelijk: "il est donc interdit de n'en admettre aucuns [irreguliere vrijmetselaars], ni de fréquenter leur loge, ni de les reconnoître pour maçons, ni même jamais leur parler de maçonnerie".

In de praktijk werd, zoals sedert 1755 in Engeland gebruikelijk was, aan de leden van 'reguliere' loges een vrijmetselaarsdiploma of -certificaat afgegeven dat zij konden gebruiken tijdens hun bezoeken aan loges waar ze niet bekend waren. Tijdens de vergadering van de Provinciale Grootloge te Brugge in 1771 werd beslist dat alle loges voortaan een vrijmetselaarsdiploma moesten drukken naar het model van dat van La Constante Union, "dont les vignettes étoient rouges". Typische teksten van dergelijk diploma luiden als volgt: "Certifions et faisons savoir à tous nos légitimes frères dispersés sur la surface de la terre, que le très Digne frère ... est dûment initié dans nos mystères ayant acquit dans la Loge ... Les trois grades de l'ordre qui sont appreni, compagnon et maître, et fidèlement assisté à nos travaux avec le zèle d'un bon Maçon, priant à cette effect tous les Vénérables et aimés frères de reconnoître le submentionné frère ... et lui témoigner tout accueil et toute la déférence possible en vous souhaitant Force, Paix et Prospérité. C'est pourquoi à sa réquisition nous

1 E. Goblet d'Alviella, *La Grande Loge Provinciale anglaise des Pays-Bas autrichiens et son Grand Maître le marquis de Gages (1770-1786)*, *Bull. du Suprême Conseil de Belgique*, nr. 55, Brussel, 1913; Id., *The English Provincial Grand Lodge of the Austrian Netherlands and its Grand Master the Marquis de Gages, Ars Quatuor Coronatorum* (London), XXV (1912), 39-68; P. Duchaine, o.c., 174-200; B. Van der Schelden, o.c., 97-105.

2 E. A. Boerenbeker, *De Resolutiën van de Grootte Loge 1756-1798*, 's-Gravenhage, 1979, 114.

3 Zie de tekst in: B. Van der Schelden, o.c., 58-59.

lui avons accordé le présent certificat signé de notre vénérable Maître et autres officiers et de lui même (*ut non decepiemur*) et scellé de notre sceau ordinaire, le recommandant à la protection du grand Architecte de l'univers» (vrijmetselaarsdiploma door de Gentse loge La Candeur op 5 maart 1766 afgegeven aan advocaat Jean Baptiste Le Cat, thans bewaard in de bibliotheek van de universiteit Gent). Een ander voorbeeld is het vrijmetselaarsdiploma door de Gentse loge La Constante Union op 9 december 1773 afgeleverd aan Antoine Engelbert de Vinck: "La Présente pour certifier que notre très cher et bien aimé Frère ... reçu franc et Légitime Maçon et admis jusqu'au degré ... dans notre Loge ... , en vertu des patentes à nous accordées par la Grande Mère Loge de Londres, ... Le dit Frère est ... de notre Loge et a rempli ce devoir avec toute assiduité, capacité et justesse. Nous prions toutes les R.: L.: qu'il visitera de lui décerner la place que ses vertus et talents lui ont acquise, et de l'assister dans les besoins, s'il se trouvait dans ce cas malheureux. Promettant d'agir pareillement avec ceux qui nous viendroient munis des Patentes en règle".

'Le rendez-vous des colonels'

Meer dan enige andere garnizoenstad was Gent een trefpunt van "nationale regimenten" in dienst van de Oostenrijkse kroon. Deze regimenten werden plaatselijk gerecruiteerd op vrijwillige basis (er bestond geen conscriptie of legerplicht)¹. Hun bevelhebbers waren zonen uit de plaatselijke adel die reeds een lange en vaak schitterende militaire loopbaan achter de rug hadden².

In de Gentse loge La Bienfaisante deed zich de uitzonderlijke toestand voor dat niet minder dan tien kolonels-bevelhebbers van vijf nationale regimenten³ er lid van waren⁴:

20

- Infanterieregiment Los Rios (vanaf 1775: Clerfayt): François-Joseph de Gavre (1761-1771), Louis-Ignace-Emmanuel Gaillard de Fassignies (1771-1775), Jacques-Henri de Lunden (1784-1791).
- Infanterieregiment Saxe-Gotha (vanaf 1771: de Ligne): Jean-Baptiste Maelcamp de Vlienderbeke (1784-1786).
- Infanterieregiment van Deynse (vanaf 1774: Kaunitz, vanaf 1785: Wurtemberg): Charles-Joseph de Ligne (1763-1764), François-Joseph de Bleckhem (1787-1790).
- Infanterieregiment Arberg (vanaf 1768: Murray): Henri-Joseph Dujardin (1789-1794), Elie-François de Wolff de Longprest (1799).
- Regiment dragonders Saint-Ignon (vanaf 1779: Arberg, vanaf 1789: d'Ursel, vanaf 1790: Latour): Christophe-Bernard de Bueren (1790-1791), Philippe-Charles de Pfortzheim (1791-1795).

Dit is een heel bijzonder gegeven, dat zijn gelijke niet had in een andere loge van de Oostenrijkse Nederlanden, en hier voor het eerst onder de aandacht wordt gebracht. Deze vaststelling kan aanleiding geven tot allerlei bespiegelingen van militaire en van maçonnieke aard over bijv. de rol van het garnizoen Gent in het opleidingsbeleid van de legerleiding, van La Bienfaisante als laboratorium van sociabiliteit en "Verlichting" voor leidende officieren of als onontbeerlijke toegangspoort tot flatterende bevorderingen.

1 B. Peeters, "De ronseling van recruten voor de nationale regimenten in de Oostenrijkse Nederlanden", *Belg. tijdschr. milit. gesch.*, 1991, p. 145-174; 233-250; J. Ruwet, "Nos régiments nationaux au XVIIIe siècle - une armée de pauvres diables et d'hommes grands", *Rev. int. hist. milit.*, 1959, p. 494-506.

2 P. Van Geystelen, "Voorouders in 't gelid - Zuidnederlandse adel in het Habsburgse officierenkorps (1725-1780)", *Belg. tijdschr. milit. gesch.*, 1992, p. 319-357; 385-422.

3 We laten buiten beschouwing het regiment Vierset-Beaulieu dat nooit in Gent gestationneerd was, en twee bataljons grenadiers die dateren van na 1789.

4 Zie de tableaux in: H. Guillaume, *Histoire des régiments nationaux belges pendant les guerres de la Révolution française (1792-1801)*, Brussel, 1855, p. 217-224.

Een vijftigtal officieren van alle rang werd lid van La Bienfaisante (uitzonderlijk van La Candeur tijdens de aanvangsjaren van deze loge). Sommigen onder hen plukten militaire lauweren: Louis-François l'Olivier, Joseph-Alexandre de l'Aspiur, Maximilien-Richard de Trazegnies, Charles-Joseph Vilain XIII, enz. Een van de dapperste officieren in Oostenrijkse dienst was de Gentenaar Constant-Ghislain van Hoobrouck d'Aspre die evenwel nooit in Gent gestationeerd was en lid werd van loges te Mons en Tournai.

En ... tijdens de "democratische periode" van La Candeur (omstreeks 1770) was een soldaat-kok (in de woning van de kolonel) Voorzittend Meester, en een soldaat-foerier plaatsvervangend Voorzittend Meester.

Een wereldwijde broederschap?

Onderzoek naar een internationale dimensie van de 18de-eeuwse vrijmetselarij te Gent stuit op een paradox.

Eenzijds was (en is) de vrijmetselarij geen internationaal genootschap met een centraal bestuur. Elke Grootloge was soeverein en autonoom in het territorium waarover zich haar bevoegdheid uitstreckte. Zo bijv. werd markies de Gages in 1770 Grootmeester voor de Oostenrijkse Nederlanden. In haar organisatie was de vrijmetselarij derhalve een nationale instelling.

Maar anderzijds beoogde de vrijmetselarij een wereldwijde broederschap te creëren. De Gentse Voorzittend Meester Adriaen-Jacques Goethals (La Discrète Impériale et Royale) formuleerde dit omstreeks 1765 als volgt in een logetoespraak: "[de vrijmetselarij] contribue puissamment à lier les sujets de toutes les nations et à rendre la communication des bienfaits facile et mutuelle entre les frères"¹. Tientallen teksten met dezelfde strekking kunnen worden aangehaald. De Franse historicus P.Y. Beaurepaire publiceerde enkele jaren geleden een baanbrekend werk over dit thema: *L'espace des francs-maçons - une sociabilité européenne au XVIIIe siècle*².

Hoe "internationaal" was de Gentse vrijmetselarij in de 18de eeuw? Gent was toen een belangrijk knooppunt van internationale handel (ook overzee)³, zodat men geneigd is een gelijkgerichte maçonnieke activiteit te verwachten. Bij gebrek aan voldoende feitelijke gegevens kan de internationale dimensie slechts schetsmatig worden benaderd.

- (i) Tot de oprichting van de Grootloge van de Oostenrijkse Nederlanden in 1770 ontvingen de Gentse loges hun constitutiepatent van een buitenlandse grootmacht: de Groote Loge van Holland (La Candeur, La Bienfaisante) en de Grootloge van Engeland (La Constante Union). Voor La Discrète Impériale et Royale kent men geen constitutiebrief, maar alles wijst erop dat zij werd opgericht door een afgevaardigde van de Engelse Grootloge, Thomas Chambers Cecil, "Grand Maître de la loge Ecossoise de Londres". Iets later werd deze grootmacht in de Oostenrijkse Nederlanden vertegenwoordigd door de Fransman Jean-Joseph de Vignolles, "Provincial Grand Master for the Foreign Lodges" (zie verder).
- (ii) Alleen La Constante Union lijkt geregeld in contact te zijn geweest met buitenlandse loges, in de Verenigde Provinciën (Zeeland) en Frankrijk (Arras). Over de contacten met het Noorden is briefwisseling bewaard (zie het lemma van Doorn Geene)⁴, hoewel moet worden gepreciseerd dat deze uitsluitend betrekking had op de zg. Schotse graden (zie hierna). Wegens haar vrij cosmopolitische samenstelling zal vermoedelijk ook in La Bienfaisante enige vertrouwde relatie met de wijde wereld hebben bestaan.

1 Zie de volledige tekst in het lemma Goethals.

2 Rennes, 2003. Zie intussen ook (hoewel vrij oppervlakkig): A. Kervella, *Réseaux maçonniques et mondains au siècle des Lumières*, Parijs (Véga), 2008.

3 Zie vooral: H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de XVIIIde eeuw*, Brussel (VI. Acad.), 1952, p. 24-41.

4 Raadpleeg ook: J.C. Lagendijk, *Vrijmetselarij in Zeeland*, Hulst, 1992.

- (iii) Het geheel van de Gentse loges telde een 25-tal buitenlandse leden (waarbij we als buitenlanders beschouwen de leden die niet werden geboren in een territorium dat thans deel uitmaakt van België). Op grond van de karige bekende gegevens is de oorsprong van deze leden als volgt: Frankrijk 14; Verenigde Provincies 5; Oostenrijk/Duitsland 5; Italië 1; Verenigd Koninkrijk 1. Bij deze buitenlanders waren er zeven officieren en ca. acht kleine ambachtslieden en titularissen van zg. *petits métiers* (parfumeur, haarkapper, perruquier, enz.).
- (iv) Heel anders gaat het met de belangstelling voor buitenlandse letterkunde. Uit de catalogi van de openbare verkopeningen van boeken kan men besluiten dat er een levendige belangstelling bestond voor boeken uit Frankrijk en de Verenigde Provincies, maar ook uit Engeland, Duitsland en Italië¹. Er is te weinig materiaal om te kunnen uitmaken wat de Gentse vrijmetselaars lazen. Men mag niettemin aannemen dat hun voorkeur niet significant afweek van die der Gentse *bonne société*.

Het lijkt derhalve dat de Gentse bijdrage tot “l’espace des francs-maçons: une sociabilité européenne” (zie hiervoor) vrij beperkt is geweest. Bij deze vaststelling kan men zich troosten met de gedachte dat het er steeds meer naar uitziet dat de illustere en bij uitstek cosmopolitische prins Charles-Joseph de Ligne* (*Prince of Europe*)² voor het eerst tot de vrijmetselarij toetrad in de Gentse loge La Bienfaisante in 1769.

‘Hogere graden’

Alle in dit boek behandelde loges verleenden de drie graden van de ‘symbolische’ vrijmetselarij: Leerling, Gezel en Meester. Sedert ca. 1750 waren, vooral in Frankrijk, een aantal ‘hogere graden’ ontstaan die door de leden zeer werden gegeerd. Die graden werden meestal verleend volgens een bijzonder ritueel in loges die te dien einde vergaderden als ‘kapittel’, alleen toegankelijk voor de leden die met de bedoelde graad waren bekleed. Toen markies de Gages in 1770 Provinciaal Grootmeester werd, bestonden er niet minder dan 25 ‘hogere graden’, die hij geleidelijk kon terugbrengen tot zeven.³ De hoogste graad was die van ‘Rose-Croix’. In Gent was een kapittel van hogere graden gehecht aan La Constante Union (zie de lemma’s van Doorn Geene en Mechelynck), aan La Félicité Bienfaisante (zie het lemma Pieter Havelaar) en vermoedelijk ook aan haar moederloge La Bienfaisante (55 % van de leden waren bekleed met een hogere graad).

De zg. “hogere graden” worden meestal “Schotse graden” genoemd; er is ook sprake van een “Schotse vrijmetselarij”. Het stelsel van de hogere graden heeft evenwel niets te maken met Schotland⁴. Deze graden werden (aan de hand van aloude legenden) in de 18de eeuw vooral in Frankrijk (later ook in Duitsland en in Ierse militaire loges) gecreëerd. Een basislegende is dat Tempeliers, na de veroordeling van hun orde en de executie van hun leiders door de paus en de koning van Frankrijk, naar Schotland vluchtten waar ze met open armen werden ontvangen. De Tempeliers bezaten (zo wordt geclaimd) een aanzienlijke en geheime esoterische kennis, die in Schotland niet verloren ging. Met het verloop van de tijd werden deze kennis en de eraan verbonden legenden, opgenomen in een aantal nieuwe “maçonnieke” graden, die men “Schots” noemde wegens hun vermeende origine, en

1 M. Deneckere, “Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823)”, *Hand. MGOG*, 1952, p. 51-53, 190-191; C. Van den Broeke, “Het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het Ancien Régime”, in: H. Soly & R. Vermeir ed., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden - Liber amicorum Prof. Dr. Michel Baelde*, Gent, 1993, p. 383-389; H. Coppejans-Desmedt, o.c., p. 177-178; P. Lenders, *Gent - een stad tussen traditie en Verlichting*, o.c., p. 81-82.

2 Ph. Mansel, *Prince of Europe - the life of Charles-Joseph de Ligne*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2003 (Phoenix paperback, 2005).

3 P. Duchaine, o.c., p. 139.

4 Raadpleeg bijv.: C. Guérillot, *La genèse du Rite Ecossais Ancien & Accepté*, Paris, 1993.

“hogere” omdat hun dragers ervan overtuigd waren dat deze graden meer initiatieke waarde inhielden dan de traditionele graden van Leerling, Gezel en Meester¹. De “Schotse graden” zijn evenwel niet *hogere* dan de traditionele graden, ze bieden een *andere invalshoek*: ze ontsluiten een esoterische ervaring die het mogelijk maakt de inhoud van de traditionele graden uit te diepen. In Engeland gebruikt men de o.i. beter geschikte term *side degrees*.

Ondanks de onnauwkeurigheid ervan, gebruiken we hierna uit conformisme de uitdrukking “hogere graden”.

Het reglement van de Provinciale Grootloge, dat werd goedgekeurd tijdens de zitting van de Grootloge te Brugge in 1771, voorzag nog alleen in de volgende hogere graden: Maître Parfait, Maître Illustre Irlandais, Elu, Illustre, en Chevalier Rose-Croix.²

Uit de ledenlijsten die verder in dit boek worden onderzocht blijkt dat in de praktijk zeven ‘hogere graden’ werden toegekend door de loges en kapittels die te Gent bedrijvig waren: Maître Parfait, Maître (Parfait) Irlandais, Elu des IX (Maître Elu), Elu des XV, (Maître) Ecosais, Grand Ecosais, chevalier Rose-Croix.

De Gentse ‘Wegwyser’ voor 1772 publiceerde een lijst met niet minder dan 38 ‘hogere graden’.³ Deze lijst wordt hierna weergegeven, ook omdat de tekst in het Nederlands is gesteld. Wellicht is deze lijst van Noord-Nederlandse oorsprong (omdat markies de Gages en zijn rechtstreekse medewerkers Nederlandsonkundig waren en in onze gewesten uitsluitend een Franse titulatuur werd gebruikt). Het staat overigens niet vast dat al de genoemde graden in de Verenigde Provinciën werden toegepast. 1. Leerling; 2. Medegezel; 3. Meester; 4. Volmaekten Meester; 5. Uytverkoren Meester, eersten Grade; 6. Uytverkoren Meester, tweeden Grade; 7. Doorluchtigen Meester; 8. Grooten Uytverkoren; 9. Volmaekten Uytverkoren; 10. Waeren Engelschen Meester; 11. Magtigen Ierlander P. en R.; 12. Koninglyke Arke van de groote Fransche Loges; 13. Leerling Architect; 14. Medegezel Architect; 15. Meester Architect; 16. Meester in Israël en Schotland; 17. Kleynen Schotlander volgens de Logien van Londen; 18. Schotlander van de Dry III; 19. Grooten Schotlander, minderen Graed, van Schotland, Reynigmaecker; 20. Grooten Schotlander Reynigmaecker; 21. Leerling Reynigmaecker van Schotland; 22. Medegezel Reynigmaecker van Schotland; 23. Meester Reynigmaecker van Schotland; 24. C- [Chevalier?] Vrijen Meester en volmaekten Schotlander; 25. C- van Pruysen; 26. C- van den Tempel, waeren Uytverkoren; 27. C- van den Westen; 28. C- van den Degen; 29. C- van de Zonne, of Order van Chaos; 30. C- de Kados, of Swarten Arent; 31. C- van den Oosten; 32. Bevelhebber van den Oosten; 33. Den hoogdraevenden Schotlander; 34. Den P. van J.; 35. Den Groot-Meester ad vitam; 36. Den Grooten Architect, eersten Grade; 37. Den Grooten Architect, tweeden Grade; 38. C- van het R.K. (Rose-Croix).

Het duurde ten minste zeven jaar na de aanneming als Leerling vrijmetselaar voor men in aanmerking kwam voor de ‘sublieme’ graad van ‘Rose-Croix’. Volgens Adolphe Cordier en Paul Duchaine werd deze regel strikt toegepast. Toch zijn uitzonderingen bekend: graaf Joseph Sébastien della Faille d’Assenede en vooral het Aalsterse lid Jacques de Smet (die kort besproken wordt onder het lemma Varenbergh).

Zolang sommige loges van de Oostenrijkse Nederlanden nog ressorteerden onder de Franse Comte de Clermont en zijn ‘loge Royale’ (d.i. tot de aanstelling van markies de Gages als Provinciaal Grootmeester in 1770), bezaten de leden die met de graad van ‘Rose-Croix’ waren bekleed uitgebreide voorrechten en bevoegdheden. Art. 40 van het *Règlement des Loges* van 1767 luidde als volgt: “Dans les Loges où il n’y a qu’un chevalier de R.: +.:, il prend le titre de chevalier chrétien et a le droit de juger tous les cas sans pluralité de voix, et il préside toujours sans être sujet au scrutin de la Saint-Jean à moins qu’il n’y en ait un autre, alors le Gr.: M.: sera choisi dans les deux par les Off.: de la Loge. Il peut de même changer

1 Er bestond ook een uitgebreide zwarte handel van ingebeelde fantasistische graden; A. Cordier, o.c., p. 177; B. Van der Schelden, o.c., p. 20.

2 Zie de tekst in: A. Van den Abeele, *gec.*, noot 27.

3 *Nieuwen Almanach, curieus en util voor het Jaer 1772 ofte den getrouwen Wegwyser der stad Gend, zoo voor de Vremdelingen als voor de Inwoonders der selve stad*, 99.

ses Off.: s'il le juge à propos ou les continuer. Il ne doit d'honneur à personne".¹ Iets verder wordt gepreciseerd dat een chevalier Rose-Croix is "entièrement détaché du premier système de la Maçonnerie". Toen de nieuwe Provinciale Grootloge in 1771, met goedkeuring van de Engelse Grootloge, haar huishoudelijk reglement vaststelde, werd deze bepaling zonder commentaar geschrapt.²

Publieke belangstelling

In de ruim verspreide Gentse 'Wegwyser' werd in 1772 en in 1773 een artikel opgenomen met de titel *Curieuse beschryvinge, ofte Extraiten van den oorsprong der Franc-Maçonnerie, ofte Vry-Metzelrye*.³ Het artikel heeft als doel de leden van het 'zoo vermaerd Order' te "geleyden ... die zouden reyzen in verscheyde Ooster-deelen daer zy kennisse van zouden hebben, waer de Logien actueelyk geconstitueert zyn".

Over een veertigtal loges (vooral in de Nederlanden) worden gegevens verstrekt, soms ook de plaats en dag van de zittingen. Als 'opperste Logie', die 'van ongedenkbare instellinge' is, wordt vermeld de loge 'tusschen den Westen en 't Noorden van Schotland op den berg Heredon'. Er wordt ook melding gemaakt van een loge te Londen, 'ook van ongedenkbare instellinge', die vergadert in het Hof van de Sint-Pauluskerk 'den tweeden dyssendagh en vierden maendag', onder de benaming 'In de Wapens van de Koninginne'. Diverse Noord-Nederlandse loges worden vermeld, alsmede volgende loges in de Oostenrijkse Nederlanden:

- La Parfaite Union, gezeyd De Volmaekte eenigheyd, in de Voor-Stad van S. Laurentius tot Luyk, 1760.
- 24 - La Vraie & Parfaite Harmonie, gezeyt De Waere en Volmaekte Eenstemminge, tot Berghen, 21 October 1764.
- La Discrète Impériale, gezeyt De Keyzerlyke Voorzichtigheyd, tot Aelst, in 1765.
- La Constante Union, gezeyt De Standvastige Eenigheyd, tot Gend, 18 July 1768, ingesteld door de Provinciale Loge van Engeland, nu 't sedert den jaere 1770 onder het Pavillon van den grooten Provinciaalen Meester van Berghen, alle maendagen van de weke in eenen hof toebehoorende aen de Loge, en den eersten woensdag in het Hof van Sint-Antone'. In de 'Wegwyser' van 1773 wordt een nieuwe regeling vermeld: de loge vergadert 'alle woensdaegen van de weke in eene seer schoone nieuwelykx gebouwde Vertreck-Plaetse aen de Loge toe behoorende'.
- La Parfaite Egalité, gezeyt De Volmaekte Eenpaerigheyd, tot Brugge, 29 October 1767.
- Les Frères Réunis, gezeyt De Vereenigde Broeders, tot Doornik, 25 Juny 1770.
- La Bienfaisante, gezeyt De Weldoende, tot Gend, in den Groenen Herder.
- La Candeur, gezeyt De Zuyverheyd, tot Gend, in den Groenen Herder.
- La Parfaite Amitié, gezeyt De Volmaekte Vriendschap, getransfereerd van de Universiteyt van Loven om de weynigheid van de Broeders, tot Brussel.

1 Zie P. Duchaine, o.c., 443. Soms dachten dragers van het Rose-Croix dat zij door een loge met onvoldoende eerbetuiging werden bejegend. Dit gebeurde bijv. ca. 1780 in de Brusselse loge L'Union. De Rose-Croix Pierre-Paul Passénaud (1740-1808) deed hierover zijn beklag bij de Grootmeester, markies de Gages, die hem de raad gaf als "vrai Maçon" te reageren en ... een meer gastvrije loge op te richten, wat dan ook gebeurde; B. Van der Schelden, o. c., p. 347; Ph. Libert, *Les Vrais Amis de l'Union*, o.c., p. 16.

2 Zie de tekst in: A. Van den Abeele, gec., noot 27.

3 *Nieuwen Almanach, curieus en util voor het Jaer 1772*, o.c., p. 95-100; *Nieuwen Almanach, curieus en util voor het Jaer 1773 ofte den getrouwen Wegwyser der stad Gend, zoo voor de Vremdelingen als voor de Inwoonders der selve stad*, p. 79-83.

Wie kennis wil nemen van de 'Reglementen, Statuten en bijzondere Ceremonien van dit Order' wordt door de 'Wegwyser' verwezen naar de Nederlandse vertaling van Dr. James Andersons *Book of Constitutions* door J.P.J. du Bois: *De pligten, wetten of algemeene reglementen der Vrye Metzelaaren in een nieuw order geschikt, en goedgekeurt by de Grootte Loge der zeeven Vereenigde Neder-Landen* (bij de drukker Rutger van Laeck te Den Haag, 1761). Du Bois was Grootsecretaris van de 'Grootte loge in Holland'. Tevens deelt de drukker van de 'Wegwyser' mee dat men bij hem boeken in het Frans over de vrijmetselarij kan aankopen, onder meer:

- *Le secret des francs-maçons* (1742) door de Franse priester Gabriël Louis Perau (1700-1767). Volgens Alec Mellor ging het hier om een "description d'une initiation au 1er Grade qui nous fait mieux comprendre le Rituel en vigueur à l'époque, mais en revanche [les] pseudo-divulgations des 2e et 3e Grades sont peu croyables".¹ Het *Dictionnaire de la Franc-Maçonnerie* van Daniël Ligou preciseert dat dit boek "a fait entrer dans le domaine public l'essentiel des rites alors pratiqués en France".²
- *L'ordre des francs-maçons trahi et leur secret révélé* (1745) alsmede *Les francs-maçons écrasés* (1747) door de Franse priester 'Larudan'. Dit is een schuilnaam voor Charles Henri Arnauld de Pomponne (1699-1756). 'Larudan' is een anagram voor 'Arnauld'.
- *Véritable portrait du franc-maçon* (1742) door Joseph Uriot (1713-1778), "un des premiers livres de divulgation des secrets maçonniques en Allemagne".³ In 1744 publiceerde Uriot nog: *Secret des francs-maçons mis en évidence par Monsieur Uriot*.
- *L'étoile flamboyante* (1766) door de vrijmetselaar baron Théodore Henri de Tschoudy (1727-1769).
- *L'origine & la déclaration mystérieuse des francs-maçons*, een Franse vertaling (bij Emmanuel de Griek, 'libraire et imprimeur au coin de la Monnoye', Brussel 1743) van *Masonry dissected* (1730) door Samuel Prichard, "l'une des 'exposures' anglaises les plus utiles pour la connaissance de la Maçonnerie spéculative à ses débuts".⁴

Het artikel in de 'Wegwyser' van 1772 besluit als volgt: "Uyt dit Order en den verstandigen Drift van deszelfs Broeders zullen mogelyk in weynige jaeren nieuwe voorstellingen van amusementen ofte Graden voordskomen, die men alsdan zal mededeylen aen het publicq met de aldergrootste nauwkeurigheid".

In 1773 gaat de 'Wegwyser' nader in op de 'wetten' van de vrijmetselarij: "De Franc-Maçons in hunne hoedaenigheyd van waere menschen, soo sy hun noemen, wiens oogwit moet zyn de deugd, en alle hunne wetenschap de kennisse van de middelen die naer de selve geleyden, hebben er gemaekt van dry soorten: de eerste raekt hunne devoirs aen God, den welken sy erkennen als den eersten Bauw-meester des weirelds; de tweede, het gone sy verplicht zyn te doen in het gesag van de mogentheyd aan wie sy onderhoorig zyn; de derde, hoe sy hun moeten gedraegen by hunne Broeders, ende op wat wyse sy leven moeten om te zyn een eerlyk man, conform aen de goede zeden". Er wordt ook iets vermeld over de maçonnieke Tempelarbeid: "Men noemt by hun, werk, een seker amusement ofte

1 A. Mellor, *Dictionnaire de la franc-maçonnerie et des francs-maçons*, 2de uitg., Paris, 1979, 184. Vgl.: A.J. Milborne, *The early continental Exposures and their relationship to contemporary English texts*, *Ars Quatuor Coronatorum* (Londen), LXXVIII (1965), p. 172-200.

2 D. Ligou (ed.), *Dictionnaire de la franc-maçonnerie*, Paris, 1987, p. 907.

3 D. Ligou (ed.), o.c., 1211.

4 A. Mellor, o.c., 187. In het archief van de parochiekerk van Heusden (Oost-Vlaanderen) bevindt zich een vertaling in de moedertaal van het 'verradersschrijf' van Prichard, waarschijnlijk door de parochiepastoor Judocus Moens: *Rijksarchief Gent, Archief Kerkfabriek Heusden, Varia nr. 194 (Handboekje der vrijmetselarij [1730?])*. Deze vertaling is gebaseerd op de Franse vertaling die in 1743 bij de Griek is uitgegeven. Een eerste Nederlandse vertaling van Prichards werk werd gepubliceerd te Utrecht in 1735. Zie: G. Schrans & D. van der Bauwhede, "Het 'manuscript van Heusden' - De 18de-eeuwse vertaling van Prichard's *Masonry Dissected* door een Vlaams parochiepastoor", *Acta Macionica*, 1997, p. 205-269.

exercitie waer mede sy hunnen tyd verdryven, ende bestaet in hunne Leeringe van vraegen en antwoorden op alle de Mysteryen van elken trap van dit Order; in verscheyde manieren van gaen, staen ende sitten, in emblematische spreuken, in sekere kleedingen, gespraeken op alles wat in het Order is, ende syne grootachtbaerheyd; immers wel eten en drinken, Liedekens singen, &c., word by hun werk genaemt”.

Alfons Van Werveke beklemtoont dat de publicatie van deze bijdragen in de ‘Wegwyser’ aantoonde dat de vrijmetselaarsloges toen “zeer de aandacht van het publiek schijnen gaande gemaakt te hebben”.¹ Hij schrijft tevens: “Het feit dat de Wegwysers, gekocht door menschen, die tot alle denkwijzen behoorden, twee jaren achtereen verschillende opstellen over de loges drukten, objectief opgevat, wel is waar, is reeds veelbeteekenend en schijnt te bewijzen dat men er geen kwaad in zag”.

Adoptieloges

Dat ‘het Vrouw-geslacht’ geen lid mag zijn van de vrijmetselarij gaf aanleiding tot ‘veel gemor’, aldus de ‘Wegwyser’ van 1773 (blz. 80), “maer ‘t sedert dat een ieglyk kent de waere redenen die oorsaeke hebben geweest van dese soo schoone maximen, alles is gestilt, ende een ieder is overwonnen geweest van het goed voordagt van de Franc-Maçons”. Om de uitsluiting van vrouwen te verklaren, citeert de ‘Wegwyser’ een ‘welsprekenden Redenaer van dit Order’: “Ten is niet dat wy onbillig genoeg zyn om het Vrouwgeslacht te aensien als onbequaem tot het houden van eenig geheym, maar dat wy vreesen dat hun bywesen soude verhinderen de suyerheyd van onse maximen ende manieren van leven onder elkanderen”. Bovendien wordt ook een ‘Rym-schryver Mekelaer’ aangehaald:

26

Ten is niet dat men vreest voor de ontrouwigheyd,
Maer voor het Minne-vier, dat baert oneenigheyd;
Want daer een lief gesigt, de Minne komt t’ ontsteken,
Daer zal het Eel gepeys van ‘t Broederschap ontbreken,
Den naem van Broer of Vriend zal zyn te flauwen schilt
Voor die van minne-strydt syn hert bewaeren wilt.

De ‘Wegwyser’ verwijst verder naar het bestaan van gemengde ‘adoptie’-loges, “alle bestaende uyt Persoonen van de eerste hoedanigheyd”: “het algemeyn oogwit van dit ende andere Orders ofte Maetschappyen, is een goed Avondmael, onder het geschut van menigvuldige wyn-glaesen, Gesangen, Concerten, Ballen, &c. ingevolge de geachte Broeders ende Sisters in het selve hun behaegen scheppen”.

Er zijn geen aanwijzingen bekend dat te Gent dergelijke ‘adoptieloges’ hebben bestaan. Te Aalst daarentegen richtte La Discrète Impériale een adoptieloge op onder de benaming L’Impériale Thérésienne.² Zij was samengesteld uit echtgenoten en dochters van leden. Op ten minste één van hun vergaderingen noteerde men de aanwezigheid van de Provinciale Grootmeester markies de Gages, wiens echtgenote (née Françoise Alexandrine de Bousies) overigens zelf de titel droeg van ‘Grande Maîtresse de toutes les Loges d’Adoption’.

Het einde van een tijdperk

Door een brief van 11 december 1785 aan kanselier prins Wenzel von Kaunitz-Rittberg (1711-1794) en vooral door een edict van 9 januari 1786 beval keizer Jozef II (1741-1790) dat voortaan alleen nog drie vrijmetselaarsloges te Brussel mochten vergaderen, en dat alle andere loges hun activiteiten moesten staken en hun ledenlijsten bij de Geheime Raad

1 A. Van Werveke, De vrijmetselaarsloges onder het Oud Bewind, in: Id., *Bijdragen tot de geschiedenis en de oudheidkunde van Vlaanderen*, o.c., 192.

2 B. Van der Schelden, o.c., 68-71.

indienen.¹ Het edict² “van den Keyser raekende de so genoemde Vrye Metzelaers” werd voor de Raad van Vlaanderen op 21 januari 1786 gepubliceerd bij de Gentse drukker Pieter Frans de Goesin II. Omdat het edict van 9 januari de instructies van de keizer (zoals uiteengezet in zijn brief van 11 december 1785) niet geheel doorvoerde, gebod Jozef II de publicatie van een ‘keizerlijke declaratie’ die orde op zaken moest stellen. Deze “Declaratie van den Keyser, van den 15. Mey 1786, aengaende het Edict van den 9. January van het selve jaer, raekende de soo genoemde Vrye-Metzelaers” werd bij dezelfde Gentse drukker gepubliceerd.

Tijdens de toepassing van het edict stelde kanselier von Kaunitz (die waarschijnlijk zelf vrijmetselaar was te Wenen) aan keizer Jozef II voor één loge te Gent toe te staan, met name La Constante Union, omdat deze (althans op dat tijdstip) Nederlandstalig was (“l'on conservera certainement autant de Loges qu'il faudra pour les frans-maçons flamands”).³ Von Kaunitz kende de toestanden in onze gewesten goed, vermits hij tot 1748 de gevolmachtigde minister van keizerin Maria Theresia (1717-1780) was te Brussel. Het mocht evenwel niet baten. Het verrast dat geen van de Gentse loges tegen het edict van de keizer formeel protesteerde. Namens de Aalsterse loge La Discrète Impériale zond haar Voorzittend Meester Jacques de Smet (1742-1815) op 14 mei 1786 wel een stevig geargumenteerde brief naar de regering, evenwel zonder bijval.⁴

Men neemt gewoonlijk aan dat de keizer niet vijandig stond tegenover de vrijmetselarij als zodanig. Vooral drie redenen lagen aan de basis van zijn edict:

1. Jozef II voerde een politiek van centralisatie, die bijvoorbeeld ook tot uiting kwam in de sluiting van de bisschoppelijke seminaries en hun vervanging door één rijksseminarie te Leuven, alsmede in de afschaffing van de talrijke aloude ‘broederschappen’ en hun vervanging door één enkele ‘broederschap’, onder de benaming ‘De Werkende Liefde van den Even-Naesten’. Deze en andere maatregelen gaven aanleiding tot heel wat misnoegdheid die uitmondde in de Brabantse Omwenteling.
2. De keizer wenste ‘onwettige en ongeregelde loges’ te kunnen ‘afweren en voorkomen’, wegens de ‘onheilen en wanorders, welke tot nadeel van den godsdienst en de zeden’ door irreguliere loges veroorzaakt werden. Hij had daarentegen geen bezwaar tegen “ware en eerlijke Vrije Metselaars, aangaende welke het ons genoeg is geweten dat er eenig goed uit voortkomt voor den evenmensch, voor den arme en voor de onderwijzing”.⁵
3. Wat in het bijzonder de Oostenrijkse Nederlanden betrof, achtte de keizer het uit een oogpunt van internationale betrekkingen waarschijnlijk niet wenselijk dat de Provinciale Grootloge van markies de Gages aangesloten was bij de Engelse Grootloge, veeleer dan bij de in 1784 opgerichte nationale Grootloge van Oostenrijk.

Het edict van 1786 werd naar de letter toegepast, hoewel het ruimte liet voor een soepele interpretatie. Men meent dat keizer Jozef II geïrriteerd was door de wijze waarop de Geheime Raad zich aansloot bij de tegenvoorstellen van markies de Gages. Hij zag daarin een ‘opposition déguisée à ses vues’ en een ‘résistance sournoise’. Omdat ook tal van zijn andere maatregelen gemor veroorzaakten in de Oostenrijkse Nederlanden, beval hij dat zijn edict ‘au pied de la lettre’ moest worden toegepast.⁶

Van de vijf in 1786 te Gent bestaande loges dienden er slechts drie hun ledenlijst in bij

1 Raadpleeg o.m.: P. Duchaine, o.c., 238-319; B. Van der Schelden, o.c., 216-246; L.P. Gachard, Joseph II et la franc-maçonnerie belge, *Bull. Académie royale des sciences et des belles-lettres*, XI (1861), 245-252.

2 De termen “edict” en “ordonnantie” waren gelijkwaardig (P. Bonenfant, “La terminologie des actes officiels sous Marie-Thérèse”, *Rev. belge de philologie et d'histoire*, 1925, p. 141-147). Ze stemmen overeen met onze “wet” of “decreet”.

3 Gec. in: P. Duchaine, o.c., 293.

4 Gec. in: P. Duchaine, o.c., 274-275; B. Van der Schelden, o.c., 244-246.

5 Zie het edict ‘van den Keyser raekende de so genoemde Vrye Metzelaers’, gec. in de tekst; vgl.: P. Duchaine, o.c., 264-265.

6 B. Van der Schelden, o.c., 265.

de 'Geheime Raad' te Brussel: La Parfaite Amitié, La Constante Union en La Candeur. Een memorie van Grootmeester markies de Gages van 1786 meldt dat op dat tijdstip te Gent ook nog de loges Les Frères Zélés en La Félicité Bienfaisante bedrijvig waren. Dit waren overigens de enige Gentse loges die toen op het tableau van de Provinciale Grootloge voorkwamen en als 'regulier' werden erkend. Deze beide loges dienden evenwel geen ledenlijst in.

Waarschijnlijk vergaderden er nog loges te Gent na het edict van 1786. Prosper Claeys schrijft dat omstreeks het einde van de 18de eeuw, hetzij de loge La Constante Union (met als Voorzittend Meester de stadsontvanger van de 'huisgelden' Pierre Georges de Meulenaere), hetzij een 'Grande Loge de Saint-Jean' (met als Voorzittend Meester graaf Joseph Sébastien della Faille d'Assenede, die van 1804 tot 1808 Maire van Gent werd) zittingen hield in een vergaderzaal van de Sodaliteit aan de achterkant van het oude jezuïetencollege (thans Korte Meer).¹ Bij zijn affiliatie tot de Brusselse loge Les Amis Philanthropes in 1798 meldde de Gentenaar Nicolas-Benoit Monclergeon dat hij lid was van de 'R.: L.: de Saint-Jean à l'Orient de Gand'², wat de mededeling van Prosper Claeys bevestigt. De vrijmetselaarszoon Nicolas-Benoit Monclergeon was in 1778 geïnitieerd in de Gentse loge La Bienfaisante (zie het lemma N.-B. Monclergeon).

Charles Louis Dierix meldt in zijn *Mémoires sur la ville de Gand* (1815) dat "quelques francs-maçons de l'espèce grossière" rond 1797 vergaderden in het gewezen klooster van de 'épouses ou femmes des apôtres' (zusters Apostolinen), gelegen op de helling van de Sint-Pietersnieuwstraat naar de Schelde. Dit klooster was als 'nationaal goed' aangekocht door onder meer de gerechtsdeurwaarder Jean Delaruelle, voorheen lid van Les Frères Zélés. De loge staakte evenwel haar arbeid "après qu'un frère récipiendaire s'y étoit cassé la cuisse et un autre le crâne".³ Later vestigden de zusters Apostolinen zich in het grote herenhuis van generaal graaf Joseph Murray de Melgum, op de hoek van de Sint-Pietersnieuwstraat en het Sint-Pietersplein.

1 P. Claeys, *Notes et souvenirs*, I, 285-303, Gent, 1899; Id., "Les jésuites à Gand", in: Id., *Pages d'histoire locale*, Gent, 1888, II, p. 141. Betr. de Sodaliteit, zie: *Ordonnancien van de Sodaliteit of Broederschap der alder-h. Maget Maria, Ingesteld in den Collegien der Soc. Jesu*, Gent, 1742, gec. in: F. Vanderhaeghen, *Bibl. Gand.*, VI, p. 154, nr. 12995. Tijdens de eerste decennia van de 19de eeuw vergaderden nog andere loges in dit lokaal; zie: M. Van Bergen [M. Steels], "De Sodaliteit", *G.T.*, 1980, p. 161-173.

2 Ch. Parmentier, o.c., 55; L. Lartigue, *Loge des Amis Philanthropes à l'Or.: de Bruxelles. Précis historique. Première partie (5797-5855)*, Brussel, 1893, 34.

3 Ch. L. Dierix, *Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1815, II, 349.